

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

VIII. KÖTET. — 2. SZÁM.

RENAN MINT ORIENTALISTA.
EMLÉKBESZÉD.

*

*(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. november 27-én tartott
összes ülésén.)*

Ára 1 forint.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1894.

RENAN MINT ORIENTALISTA.

EMLÉKBESZÉD.

(Olvastatott a M. T. Akadémiának 1893. évi november 27-én tartott összes ülésén.)

I.

Midőn Akadémiánk világhírű kultagjának életmunkájából *egy* fejezetet ragadunk ki, hogy ennek külön méltatásával a nagy író emlékezetét körünkben megünnepeljük, csak *egyik* nyilatkozása szerint foglalkodunk ugyan **Renan Ernő** ¹⁾ szellemi életével, de semmi esetre sem olyannal, melyet ő maga gondolkodása mellékes, csekély fontosságú elágazásának tekintett.

Bár nevének Európa nagy közönsége szemében nem első sorban a keleti tudományok egy szabott körében szerzett érdemei kölcsönöztek fényt és dicsőséget, Renan teljes irodalmi pályáján mindvégig az orientaliszmus tudományos fejlesztését tekintette legkiválóbb feladatának, sőt élete *hivatásának* is.

A *Renan* név hallatára a legtöbb művelt ember bizonyára mindenekelőtt a nagy íróra, a bölcsészeti gondolkodás egy bizonyos irányának teremtőjére, vagy talán még inkább az egyháztörténeti kritikusra gondol, és meglehet, hogy az egyik vagy másik, ki munkálkodásának *teljes* terjedelméről szerzett tudomást, mellesleg még érdekes tudni

¹⁾ Született 1823. február 27-én Tréguier-ben (Côtes-du-Nord département-ban); meghalt Párisban 1892. október 2-ikán.

valóül fogja megemlítésre méltónak tartani, hogy a francia próza ez ünnepezt művésze szabad óráiban a héber és phoenikiai régiségstudomány iránt is érdeklődött.

Ő maga — pedig e tekintetben az ember maga a legilletékesebb bíráló, — ő maga épp ellenkező szempontból tekintett életének művére.

Így nagy hatalmát és félszázados sikereit szellemi élete mellékes mozzanatának nézte, és hivatása színhelyéül a Collège de France »*Salle des langues*« nevé kis hajlékát ismerte fel, a hol komoly philologiai gondolkodásának módját és eredményeit óhajtá a francia tudós világ ifjú nemzedéke között terjeszteni, megismertetni azt azon módszerekkel, melyek a keleti régiségstudomány egy szorosán körülhatárolt részében az igazság földérésére vezethetnek.

»Mindig — e vallomást adja át öreg napjaiban az utókornak — mindig legkevésbbé irodalmi természetű ember (le moins littéraire des hommes) voltam. Ama pillanatokban, melyek életem sorsa fölött döntöttek, soha sem kételkedtem abban, hogy prózának a legcsekélyebb sikere sem lesz.«¹⁾ Mint író, azt hiszi, hogy kiadója, *Michel Lévy*, fedezte fel, ki legelőször kapaszkodott fel szerény mansardeszobájába, hogy a hirlapokban szétszórt ifjúkori cikkeinek kötetbe gyűjtését ajánlja fel neki. »Egy ideig csakis azért helyeztem súlyt az irodalomra, hogy *Saint Beuve* tetszésében részesüljek, a ki reám nagy befolyással volt. Mióta meghalt, semmit sem adok az irodalomra.«²⁾

S nevezetes, hogy a nagy irodalomba is joformán a keleti tudomány révén tartotta bevonulását.³⁾ 1853-ban ugyanis a *Journal des Débats* szerkesztője egy ismertetést óhajtott közölni lapjában Haríri makamáinak éppen megjelent második kiadásáról. Az orientális munkáiról már is

¹⁾ *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* 354. lapján.

²⁾ U. o. 353. lap.

³⁾ 1848-ban a »*Liberté de penser*« című rövidéletű revue-ben megjelent cikkei: *Le libéralisme clérical* újra kiadta: *Questions contemporaines* 419—460. lapján, egyháztörténeti tanulmány latin forrás-idézetekkel.

ismert fiatal szakembert ajánlják a lap szerkesztőjének, *Ustazade* ¹⁾ *Silvestre de Sacy*-nak, a híres orientalista fiának, ki a »*Les Séances de Hariri*« című cikket ²⁾ ki is adta és — mint Renan bevallja — ezentúl nagy hatással van írói képességének kifejtésére. A Hariri révén lépett tehát Renan tulajdonképen a nagyközönségnek szóló irodalom terére e nagy lapban, mely Franciaország legelőkelőbb szellemeit gyűjtötte maga köré és a sajtóban ugyanazt a helyet foglalta el, a melyet az Académie française az irodalomban; ³⁾ keleti dologgal, tanulmányyal Haririről, kiadva a korszak legnagyobb orientalistája fiától mint szerkesztőtől.

S midőn nagy irodalmi sikerei fokról-fokra vitték és minden akadály állhatatos, mondhatni makacs leküzdése után beteljesedve látta azon gondolatot, mely a Collège de France egyik tantermében mint Étienne Quatremère ifjú hallgatója futott át agyán, hogy egykoron ő is ez asztal mellett taníthasson a kis »Salle des langues-ban«, ⁴⁾ tanári működésének súlyát annak művelésére helyezte, a mit mi »száraz tudomány«-nak nevezünk; nem arra, a mit tőle mint mély gondolatok mesteri alakítójától váránk, a mivel a »Collège de France« legtöbb tanára e híres intézet hallgató termeit a művelt közönség gyűlő helyévé szokta tenni: a tudomány nagy általánosságainak tündöklő előadására.

Az előadások e nemének, melyben nálánál senki nem arathatott volna nagyobb sikert, nem volt barátja. E meggyőződésnek gyakran ad kifejezést a felső oktatásról és az ennek szolgáló intézetekről írt cikkelyeiben. »Ragyogó általánosságok, a legritkább talentummal előadva — úgymond — hallgatóságot vonzanak, de nem formálnak tanítvá-

¹⁾ Ez előnév persa s azt jelenti, hogy »a mester fia«.

²⁾ Megőrizve az *Essai de morale et de critique* című gyűjteményében a 287—302. lapokon.

³⁾ *Feuilles détachées* 141. lap.

⁴⁾ *Souvenirs* 20. lap: »L'idée me vint dès lors plus d'une fois qu'un jour j'enseignerais à cette même table, dans cette petite »Salle des langues« où j'ai en effet réussi à m'asseoir, en y mettant une dose assez forte d'obstination.«

nyokat. Oly országban, mint Franciaország, ahol a siker ragálya veszedelmes módon üti fel fejét, ily előadások divata csak káros eredményekkel járna. Leginkább a speciális tudományszakoknak volna ártalmára.¹⁾

Igy tehát ő a maga részéről a saját tanterméből számúzi a közönséget vonzó nagy szónoki hatásokat, és bár szívesen kerüli előadásaiiban a tudóst is elijesztő pedantizmust,²⁾ feladatául a szorosán vett szakszerűség művelését tűzi ki. Ez az ő tanári programja; ezt nem győzi eléggé kiemelni azon megnyitó előadásában is, melylyel Collège de France sémi tanszékét elfoglalta.

»Meg fogják engedni, — úgymond — hogy feladatom teljesítése alkalmával a legapróbb részletekig lebecsátkozom, és hogy, amint ez szokásom; szakszerű és komoly (technique et austère) legyek. A tudomány csak úgy értheti el szent ozélját, az igazság felderítését, ha speciális és szigorú. Nem mindenki van arra hivatva, hogy chemikus, physikus vagy philologus váljék belőle, hogy laboratoriumokba zárkózzék, hogy éveken át egy kísérletet vagy számítást folytasson; azonban minden ember részesül a chemia, a physika és philologia nagy tudományos eredményeiben. Ez eredményeket a felfedezésükre szolgáló apparatusból kivetkőztetve bemutatni, igen hasznos dolog, melytől a tudománynak nem kell magát kivonnia. De ez nem a Collège de France hivatása; itt a tudománynak legapróbb és leg-részletesebb apparatusát kell kifejtenünk. Előadásainak rendje szorgalmas demonstrációkból, fáradságos analysisekből áll, melyek, az is igaz, nem zárnak ki semmi általános kifejtést, semmi jogos kitérést. Ez a philologiai tudomány laborato-

¹⁾ *Questions contemporaines* 96. lap.

²⁾ Előadó modoráról egy kissé humoros képet rajzol Lemaître, *Les Contemporains* (5. kiadás 1886.) I. köt. 197—203. lapjain. V. ö. A. I. Pons, *Ernest Renan et les origines du Christianisme* (Paris, Ollendorf, 1881) a 330. lapon. Legújabban egyik volt hallgatója, William Groff, a kairói francia intézet tagja, élénk jellemzést nyújtja Renan előadásai sajátosságának: *Notice sur M. Ernest Renan* című felolvasásában (*Bulletin de l'Institut égyptien* 1893-iki 1. füzete 29—42. lapjain).

riuma, mely a nagy közönségnek nyitva áll, azon célra, hogy itt speciális hivatással bíró egyének képződjenek és hogy a nagy közönség is fogalmat alkothasson magának arról, hogy mily eszközöket használunk az igazság felderítésére.« »Mindenekelőtt — így szól később más helyen — szigorú philológiára van szükségünk, határozott tényeket szemmel tartó pontos kutatásra.«¹⁾

S e »szigorú philológiának« azon a terén, melyet ő művelt, tudniillik a sémi régiségtudomány terén, ő az általános szellemi életre is nagyobb hatást tulajdonított, mint azt ily látszólag korlátolt körű, a mindennapi élet igényeivel semmiféle kapcsolatban nem álló tudományra nézve várhatnók.

»Tudományos pályám céljául mindig azt tűztem ki, erőim szerint hozzájárulni ahhoz, hogy a sémi tanulmányok azon súlyedésből felocsudjanak, melyben — tisztelet a kivételeknek — Richard Simon óta leledzenek«, így magyarázza álláspontját kollégáival szemben, és ugyanezt majd csaknem szórul-szóra, de nagyobb nyomatékkal ismétli a közoktatási miniszterhez 1864. június 2-ikán intézett beadványában, melyben a tanszékéhez való ragaszkodását jelenti ki: »A héber és aramaeus nyelvek, ezek az én speciálitásom a tudományban. Nagy fontosságot tulajdonítok a tanítás ez ágának; mert a kritikai tanulmányok gyöngesége Franciaországban szerintem azon körülménynek tudandó be, hogy hajdani sémi tanulmányaink közöttünk már régóta végképeni elhanyagoltásban szenvednek. E tanulmányokat főiskoláinkban ismét magasabb fokra emelni, ezt tekintettem mindig tudományos feladatommak és erkölcsi kötelességeim egy részének.«²⁾

S tényleg sikerült is tanszékén, az Institut-ben, és a Société asiatique-ban³⁾ tevékenységével maradandó eredmé-

¹⁾ *Questions contemporaines* 210. l.

²⁾ *U. o.* 193—243. lapokon.

³⁾ Ennek méltatására nézve l. James Darmesteter évi jelentését 1892—93-ról (*Journal asiatique* 1893-iki 8. sz.), különnyomatban: *Notice sur la vie et l'oeuvre de M. Renan*, (Paris 1893.) című és

nyeket teremteni, melyek — mint az előadásom folyamán még látni fogjuk — leginkább a sémi régiségtan haladásában érvényesültek.

Igaztalan volna tehát Renan irányában, ki — mint ez több részről történt is — *parerga és paralipomena*¹⁾ számba menőnek jellemezné azt, a mit ő oly hévvel vallott élete középpontjának, hivatásának tanítói pályáján, legfőbb dolognak írói munkájában: a »szigorú philológiát« és különösen ennek alkalmazását a *sémi tanulmányok* során. S ezért az Akadémiánk elhúnyt kültagja emlékezetét ünneplő e lapoknak is kizárólagos feladata lesz, hogy Renannak a tudományok e körében kiemelkedő irányát és törekvését, úgymint ennek főbb eredményeit ismertetve méltassák. Tagadhatatlan ugyan, hogy bajosan lehetséges a nagy gondolkodó szellemi munkájának egy levelét kiragadni ama koszorúból, mely halhatatlan emlékezetét övezi. De másrészt ama bő terjedelem, melyben Renan csupán az egy orientalis tudomány gazdagításához hozzájárult, az elsőrendű fontosság, melyet — mint tulajdon nyilatkozataiból világosan megérhettük — neki tulajdonított, meg a szemléletünk alá tartozó irodalom körének tág kiterjedése — minde szempontok egykönnyen igazolhatják azon korlátot, melyet e megemlékező előadásban magam elé szabtam, midőn ez alkalommal az *orientalista Renánt*, szellemi élete egyéb nagy mozzanataitól és tényeitől mintegy elszigetelve tűzöm ki elmélkedésem tárgyául.

II.

Hogy méltóan átérthessük azon czélokat, melyeket Renan az orientális tudományok terén maga elé tűzött, jó lesz pillantást vetnünk azon útra is, melyen haladva, e czélokhoz közeledett, azon személyes életmozzanatokra, melyek e tudományok iránt tanúsított lelkesedésének első tényezői

f. é. októberben megjelent füzetben, melyre jelen dolgozatomban, mely augusztus havában készült el, nem lehettem tekintettel.

²⁾ Jacobs, *The Academy* 1892. október 8. 1066. sz. 311. lap.

voltak. Tudományos élete kezdeteire kell visszanyúlnunk; megismerkednünk Renannal mint tanuló ifjúval, iskolájával és azon mesterekkel, kik reá tudományos hatást gyakoroltak és kiknek tanítása a saját önálló tanulmányaira és módszerének kifejlődésére határozó befolyással voltak.

Feladatunk e részét könnyű szerrel oldhatjuk meg, mert »*Gyermekkorai és ifjúsága emlékei*«-ben¹⁾ maga Renan adja kezünkre a legfontosabb adatokat, melyeket nem nehezen egészíthetünk ki aztán az egyéb munkáiba szőtt visszaemlékezéseivel.

Renan orientalista kezdetei theologus korával vannak kapcsolatban. A keleti világ műveltségével való foglalkozása a biblia eredeti szövegének tanulmányából indult ki és azon segítő ismeretek elsajátításából, melyek a régi héber irodalom tudományos megértésére szükségesek. Renan, az orientalista, szoros kapcsolatban áll a Saint-Sulpice ifjú növendékével. Innen magyarázhatók azon vallástörténeti czélok,²⁾ melyek kutatását mindvégig jellemzik, innen továbbá azon buzgóság, mondhatnám lemondás is, melylyel egy ideig, különösen írói pályája kezdetén, a keleti scholasticismus történetét művelte s melynek legnevezetesebb munkái egyikét köszönjük: az *Averroës*-t.

A héber nyelv és irodalom tanulmánya a papnevelő-intézetben, melynek tanáraitól Renan nem szünt meg hálás elismeréssel megemlékezni, volt az ifjú Renan legelső lépése azon tudományban, melynek művelését és fejlesztését fogja élete feladatának tekinteni.

E tanulmány folytatására a Saint-Sulpice semináriuma

¹⁾ *Souvenirs d'enfance et de jeunesse*. E munkát a hetedik kiadás (Páris 1883.) szerint idézzük.

²⁾ A vallástörténeti tanulmányok iránt a keleti világ vallásos jelenségein túl is eleven érzékkel bírt és irántuk nagy érdeklődést tanúsított. A legelsőek közé tartozott, kik a népies legendák értékét a vallástörténeti kutatások körében méltatták és azok gyűjtését előmozdították; ő segítette elő p. o. *Le Braz* küldetését, hogy a Leon tartomány népének szájhagyományában fenmaradt népies keresztyén legendákat összegyűjtse. Lásd *Revue des traditions populaires* VII. köt. (1892.) 701. lapján.

abban az időben, melyben Renan ez intézet növendékei között foglalt helyet, nagyon kedvező alkalmat nyújtott

»A héber nyelv tanulása — így szól ő maga e tanulmányok helyzetéről az iskolában¹⁾ — a seminarium növendékeire nem volt kötelező; csak kevesen vettek benne részt. 1843—44-ben *Garnier* saját szállásán tartotta a magasabb tanfolyamot, melyen két-három tanítványnak nehezebb szövegeket magyarázott. *Le Hir* néhány év óta a nyelvtant adta elő. Elejétől fogva beiratkoztam. *Le Hir* exact philológiája elragadott. Kiváló figyelmet tanúsított irányomban; breton volt, mint magam is; jellemünk sokban volt hasonló egymáshoz; néhány hét múlva majd csak nem egyetlen tanítványa voltam. Csodálatos módon tárgyalta a héber nyelvtant a többi sémi nyelvjárással összehasonlítva.«

»Valóságos tudósnak tekintettem« — így írt a saint-brieuc-i seminariumban tanuló barátjának. — »Ha isten még tíz évig életben hagyja, a mi fájdalom, nagyon kétséges, versenyre bocsáthatjuk a német kritikai tudomány legőriásibb alakjaival. A héber tanulmány az ő előadásai által nagyban meg van könnyítve. Midőn e nyelvvel érintkezésbe kerültem, nem győztem bámúlni ez egyszerű, minden szerkezet, majd csaknem minden szókötés nélkül szükölködő nyelvet, mely a tiszta eszme közvetlen kifejezése, valóságos gyermeki nyelv.«

Későbbben alkalmunk lesz észrevenni, hogy mennyire különböző benyomást tett a héber nyelv a 67 éves aggastyánra. De ezzel most ne szakítsuk félbe saját elbeszélését azon első lépésekről, melyek a húsz éves ifjút e nyelv szentéyeibe bevezették.

»Ez időben — így folytatja — rendkívüli elsajátító erővel bírtam. Mindent magamba szíttam, a mit mesterem szájáról hallottam. Könyvei rendelkezésemre állottak; pedig nagyon gazdag könyvtára volt. Azon napokon, midőn Issybe szoktunk rándulni, az Eremitage magaslatára vezetett, és szyr nyelvre tanított. A Gutbier-től kiadott szyr Új Testamentomot magyaráztuk együtt. *Le Hir* megállapította

¹⁾ *Souvenirs* 286 - 287. lapjain.

életemet. Ösztönszerűleg philologus voltam. Ő volt az az ember, ki legtöbb képességgel bírt arra, hogy e tehetséget kifejleszse. Bármi vagyok mint tudós, Le Hir által lettem azzá. Néha úgy tűnik fel előttem, hogy a mit nem tőle tanultam, azt soha meg nem is tanultam. Így például az arabban nem volt nagyon erős: innen van, hogy magam is mindvégig közpszerű arabista maradtam.«

Le Hir nagy hatása az ifjú Renanra, úgy látszik, nem csak a tanár buzgóságában és azon önzetlen odaadásban találja magyarázatát, melyvel nagy tudása kincseit tehetséges ifjú tanítványának feltárta. Le Hir tiszteletreméltó egyénisége is mély benyomást gyakorolt az eszményi célokért lángoló ifjú lélekre. »Tudós és szent« »un savant et un saint«¹⁾ — e rövid, de kimerítő jellemzéssel állítja élénk a tanár egyéniségét.

Renan ez első tanára nem volt termékeny író; legalább a nyilvánosság elé nagy tudományához képest csak ritkán bocsátotta kutatásainak eredményét. Egy phoenikiai értekezésen és egyéb apróságokon kívül csak ritkán találkozunk vele az irodalomban. Hatásának súlyát, úgy látszik, az élő oktatásra helyezte. Egy Renan alakítása bátran felér akár egy sokkal termékenyebb írói tevékenységgel, mint a minőt a nagy francia akademikus e legelső profeszora kifejtett. De azért nem mondhatnók, hogy kutatásait írásba nem foglalta. Sőt Renan nagy irodalmi képességét is dicséri.²⁾ Oly alapos és önálló kutatáson induló oktatás, mint a milyen az övé lehetett, önkéntelenül tollat is ad az ember kezébe, hogy a bűvárkodás eredményét definitív alakba öntse. Az Ó. T. nem egy könyvéhez magyarázó munkákat irogatott. Renan a maga *Jób*-ja bevezetésében tanárának e könyvre vonatkozó kiadatlan munkájáról tesz említést.³⁾ A nyilvánosságnak, úgy látszik, nem volt barátja

¹⁾ *Souvenirs* 273. lapján.

²⁾ »A son immense savoir M. Le Hir joignait une manière d'écrire juste et ferme« *Souvenirs* 276. l.

³⁾ *Le livre de Job VII. lap.* »Il est un travail que je voudrais pouvoir ajouter à ceux qui viennent d'être nommés, mais qui, malheureusement, est encore inédit: c'est celui de M. l'abbé Lehir,

a tudós szerzetes. Halála után azonban hagyatékából Grandvaux egy nagy munkát adhatott ki, melyben az Ó Testamentom három nagy prófétáját, Jesajást, Jerémiást és Ezekhiel-t magyarázza ¹⁾ azon módszerrel, mely Renan philologiai kifejtésére oly nagy hatást tett, és melyről még későbbi munkáiban is, mint módszerének alakító eleméről hálás kegyelettel emlékezik meg. Le Hir nem zárkózott el azon haladások elől, melyeket a német iskola a héber nyelvtudományban felmutatott. De valamint a philologiai hagyományt bátran feláldozza az újabb kor haladó ismereteinek, úgy meg ezekkel szemben is önálló állást foglal. »Le Hir kitünősége — úgymond Renan — különösen a német exegesis és theologia mély ismeretében gyökerezett. A mit e magyarázó módszerben a katolikus igazhitűséggel összeegyeztethetőnek talált, azt magáévá tette. Kritika dolgában lépten-nyomon ellenmondások álltak elő. Ellenben a grammatikában könnyű volt a hozzájárulás. E részben Le Hirt senki sem múlta felül. Gesenius és Ewald tanát alaposan elsajátította, sok pontban vitázott ellenük. Phoenikiai feliratokkal is foglalkozott és e téren egy genialis ötletet kockáztatott, mely azóta igaznak is bizonyult.²⁾

Ilyen volt Renan legelső vezetője a keleti tudományok azon előcsarnokában, melyen az orientalismus nagy birodalmába belépett. Le Hir volt legelső mestere; pedig e tudós csak másodrangot foglalt a Saint-Sulpice tanítói karában, aféle repetitori vagy előkészítő állást. Garnier volt az Ó-Testamentom tulajdonképpeni professora. 1844-ben foglalta el Le Hir ennek helyét, és ekkor Renan már oly fokára ért volt a tudományos képességnek, hogy a grammatikai cursus előadását ő reá bízták.

directeur au seminaire Saint-Sulpice, dont le solide enseignement grammatical m'a été autrefois si utile. M. Lehir est arrivé à plusieurs sens nouveaux, dont quelques-uns sont fort ingénieux.»

¹⁾ *Les trois grands prophètes Isai, Jérémie, Ezechiel. Analyses et commentaires avec traductions de l'hébreu en français des parties principales.* Publié par M. Grandvaux (Paris 1877.) IV, XXVI. és 409. l.

²⁾ *Souvenirs* 274. lapján.

Csak rövid ideig élt e feladatnak, melyet hogy tanárai reá bízta, nagy kitüntetésnek tartott. Közbejött a Saint-Sulpice-ből történt kilépése, a theologiai pályának elhagyása és átlépése a laikus tudományba.

További művelődésért azon nagy tudományos intézetek felé fordult, melyek által Páris abban az időben nemcsak Franciaország, hanem az egész tudományos világ fővárosa volt.

A keleti tudományok is nagy virágzásnak örvendtek már akkor is a párisi főiskolákban. A nem sokkal ezelőtt elhunyt nagy *Silvestre de Sacy*, az újkori orientális tudomány atyja, sokoldalú érdek-keltése által a keleti philologia és művelődéstudomány akkortájt hozzáférhető minden ágában nevelt tanítványokat, nagy műve folytatóit Franciaországban és a külföldön.¹⁾

Halála után tanszékében (az *École des langues orientales vivantes*-ban) *Reinaud*, a híres arabista volt utódja (szül. 1795., meghalt 1867. május 14.), a Duc de Blacas keleti gyűjteményéről közzétett két kötetével a muhammedán régiségtudomány megalapítója, majd későbbi munkáival az arab geographiai irodalom ismeretének egyik úttörője, különösen pedig legelőkelőbb előmozdítója és részese volt azon nagyszerű forráskutatásoknak, melyeket a francia akadémia a keresztes hadjáratok történetére nézve az arab történeti irodalomban eszközöltetett.²⁾ Midőn a Saint-Sulpice seminárium kapui bezáródtak mögötte (1845), Renan tudomány-szomja legelőször e híres tanár előadásaihoz vezette, melyeket egészen 1849-ig hallgatott.

Reinaud mindenestül arabista volt. Még látni fogjuk, hogy Renannak nem igen volt hajlama a keleti tudomány e részénél megállapodni; ezért nem csudáljuk, hogy Önéletrajzában a Reinaud oktatásáról nem emlékezik meg. Több érdeklél birt reá nézve a keleti philológiának azon csoportja,

¹⁾ Bővebb jellemzését *Emlékbeszédem*-ben *Fleischer Leberecht Henrik fölött* (*Emlékbeszédek* V. köt. 4. szám, 1889.) 15. lap.

²⁾ Tudományos életmunkáját összefoglalta Mohl *Vingt-sept ans d'histoire des études orientales* (Paris 1880.) II. köt. 706—711. lapjain.

melyet a Collège de Franceban a francia orientaliszmus egy másik nagy alakja képviselt: a héber és szyr nyelv és irodalom. E nyelveknek tanára *Étienne Quatremère* volt, ki ama kor orientalistái között legközelebb járt a nagy De Sacynak ha nem is hatalmas conceptióihoz a tudományban, ébresztő hatalmához a kathedrán, mintaszerű izléséhez az irodalomban, vonzó egyéniségéhez a társadalomban, de legközelebb járt hozzá sokoldalú jártasságával a keleti világ legkülönbözőbb tartományaiban.¹⁾

Egyaránt volt mestere az arab, héber, szyr, persa, török, kopt, örmény irodalomnak, melyeken a lehető legtágasabb olvasottsággal uralkodott; vasszorgalma eredményein épülő philologiai akribiával szólhatott hozzá az ő idejében lendületnek induló palaeographia kérdéseire, és épp oly illetékességgel a keleti ókor történelmének homályos pontjaihoz (nabatäusok); legnagyobb tekintélyül ismerték el kortársai a muhammedánság irodalmaiban. Az Institut üléseit látogató idegen vendégeknek rendszeren »Prince de l'Orient« néven mutatták be Quatremèret, bár, mint látni fogjuk, a »Kelet fejedelme« tulajdonképpen rabszolgája volt azon irodalmi emlékeknek, melyeken igaz fejedelmi fenséggel uralkodhatott volna.²⁾ A ki a bármely munkáját körülszegélyező valóságos rőfösjegyzetekbe belepillant, nem győzi csudálni azokat az óriási kincseket, melyeket ez a sokoldalú tudós csak a keleti nyelvek lexikographiájára nézve összehalmozott és így alkalom adtán apró részletekre elforgácsolva közzétett. Az ő hagyatékában talált anyagokkal halála után Payne Smith a szyr nyelv »Thesaurus«-át nagyban gyarapíthatta, és nem csekélyebb készletei voltak a fent felsorolt bármely nyelv, különösen pedig az arab és a keleti török (csagatáj) nyelvek kincseiből.

E nagy orientalista, ama kor legnagyobbjainak egyike, volt 1847—50-ig az ifjú Renan tanára a Collège de France-

¹⁾ V. ö. jellemzését Barthélemy Saint-Hilaire-től a *Journal des Savants* 1857. évf. 708. és kk. lapjain.

²⁾ L. a fentebbiekre nézve *Gosché*-t a *Zeitschrift der deutschen morgenl. Gesellschaft* XIV. köt. (1860.) 138. lapján.

ban. Vajjon a nagy Quatremère gyakorolt-e hatást Renan tudományos pályájára és irányára; kimutathatnánk-e a Renan tudományos munkájában oly mozzanatokot, melyeket Quatremère befolyásából magyarázhatnánk ki, a minthogy folyton tanúi maradunk azon hatásoknak, melyek Le Hir elemi oktatását Renan tudománya character indelebilis-eként tüntetik elénk? Ha *nem*-mel felelünk, e föltűnő jelenséget különösen két okkal magyarázhatjuk. Az egyik, hogy Quatremère jelleménél fogva inkább szobatudós volt, semhogy buzdító és lelkesítő tanár; magába zárkózott ember, ki kevésbe vette azt a feladatot, melylyel az irodalmi hatáson túl az élő érintkezés a tudományos eszmék átültetésében és terjesztésében bír. A világi professor kerek ellentéte a Saint-Sulpice papi tanárának, Le Hirnek. Renan Önéletrajzában csak pár sort szentel Quatremèrenak, ki, úgy látszik, már azért sem bírhatta rokonszenvét, mert a bibliai kérdésekben az akkortájt már kifejlődött kritikai irány teljes elhanyagolásával a Hug és Jahn rationalismusának hódolt, mely az igazságot kereső ifjút nem igen elégíthette ki. »Quatremère — úgymond — csak kevésbé készült előadásaira; a bibliamagyarázat dolgában szándékosan a tudományos mozgalmakon kívül maradt . . . mint összehasonlító grammatikus is Le Hir jóval fölötte állott.¹⁾

Ellentmondást nem bírt el. S ezért legszivesebben teljes visszavonultságban élt; még a szaktársakkal való érintkezéstől is tartózkodott; sőt még a Société asiatique-ot is, a keleti tudományok e gyűjtőpontját, melynek alapításában előkelő része volt, kerülte.²⁾ Úgy látszik, volt benne némi megférhetlenség is, melynek Renan pszichologiai okát törekszik megtalálni. »Egész életét egyedül töltötte, alig voltak egyéb barátjai könyvein kívül, az egyedüliek, kik nem bírtak neki ellentmondani. A nagy munkák, melyeket közrebocsátott, sem képezték a maga elé tűzött főczélt;

¹⁾ *Souvenirs* 290. lap.

²⁾ Jules Mohl *Vingt-sept ans d'études orientales* II. köt. 151. lapján: »après avoir été un des fondateurs de la Société, il s'en était retiré quelques années ensuite, dans une de ces ébullitions de mauvaise humeur auxquelles il était sujet.«

iratai, akár számra, akár fontosságra nézve, erudíciója színvonaláig nem érnek fel. Tudományát egészen a féltékenységgig szerette; azt kívánta, hogy mindent szavára higyenek el. Ugy látszik, hogy azt is sajnálta, hogy a közönség az ő tudományának hasznát vegye.«¹⁾

Könnyen érthető, hogy ily egyéniség, bár egy nagy kincsnek őrzője, kortarsai szellemére maradandó hatást nem gyakorolhat; tanítványaira pedig ébresztő, saját tudományos irányukat meghatározó befolyással nem lehet. S ha Quatremère nagy erudíciójával s munkái gazdagságával a tudományos kutatás haladását előmozdította, e hatás inkább a külföldre, mint magára Franciaországra nézve volt kimutatható. Quatremère francia szaktársai joggal hibáztatják benne azon módszert, melylyel történelmi kutatásaiban forrásait feldolgozta. Ritkán emelkedik föléje azon kézírati apparatusnak, melyből merített és melyet páratlan lelkiismeretességgel feldolgozott.²⁾ S maga Renan e tanáráról írt külön essay-ban: »Quatremère munkái, a mennyiben előadásába saját ítéletét nem vegyíti, elsőrendű forrásoknak tekinthetők, melyeket teljes biztossággal lehet használni. De tagadhatatlan, hogy a kritika szempontjából sok kívánni valót hagynak hátra. A philosophiai felfogás hiánya még oly munkákban is megbosszúlja magát, melyekről az ember azt hinné, hogy ily felfogást legkevésbé kívánnak. Qu. páratlan segédeszközeivel és soha fölül nem mult munkaereje mellett, nem nyitott meg termékeny irányt... Inkább a munka uralkodott ő rajta, semhogy ő maga adott volna irányt munkájának. Nem talál az ember elvet, mely különféle dolgozatait összekapcsolja... Igy Qu. a történelmi s philologiai kutatásokban maradandó nyomot hagy maga után, bár ő maga soha tisztán nem fogta fel tanulmányainak fontosságát és célját... Olyan volt, mint a szorgalmas munkás; nagy szolgálatokat végez oly épület megalkotásában, melynek terve, célja és arányai lelkében soha jelen nem voltak.«³⁾

¹⁾ *Questions contemporaines* 167. lapján.

²⁾ Gosche, *Zeitschr. der deutschen morgenl. Ges.* i. h. 138. lapon.

³⁾ *Questions contemporaines* 169—170. lap.

Ily egyénségű és ily tudományos irányú férfiú tanítása nem érvényesülhetett oly elmében, a minőül a fiatal Renan ebből az időből saját jellemrajzából ismerjük, ki a régiség okmányait, mint az emberi szellem nagy hagyományát óhajtotta tanulmányozni, bár betűket is, de nem csupa betűt.

Ez ugyanabban az időben a francia orientaliszmus láthatárán egy másik csillag tündökölt, melynek fényéből a keleti tudományokra e század közepe felé végtelen világság özönlött: *Eugène Burnouf*.¹⁾ A régiség titkai felé vonzódo ifjú semitistát az árja emberiség őskoráról elmélkedő tanár előadásai bizonyára inkább érdekelték, semmit Reinaud-nak a középkorban mozgó tanulmányai és tagadhatatlan, hogy azon szellem és irány, melyet Burnouf tanítása és munkái, éppen abban az időben, midőn az ifjú Renan legelőször mélyedt be a keleti műveltség bővebb tanulmányába, a tudományok e csoportjában képviseltek és terjesztettek, termékenyítő erővel voltak saját munkáira, bár ezek teljesen más irányban indultak, mint a Burnouféi. Emez az *indogermán* régiséget tanulmányozta. Renan a *sémi* népekkel foglalkozott. Azon nagy befolyás mellett, melyet tudományos módszerére a németek kritikai irodalmának tanulmányozása gyakorolt, főképpen Burnouf tanításának és munkáinak, a belőlük kisugárzó szellemnek köszönte az ébresztést nem csak a nyelvtudomány nagy problémáinak kítűzésére, hanem főképpen *egy* dologra nézve: még pedig arra nézve: hogyan kell a régi népek okiratainak magyarázatában a philologiai kritika eredményeit valóságos élő történetté alakítani, a bonczoló asztalra kiterjesztett testbe életet önteni, történelmileg újjáalakítani a legapróbb részleteire szedett anyag szerves életét fejlődésének fokai és

¹⁾ Az alább idézendő munkákon kívül v. ö. még Naudet, *Notice historique sur Burnouf père et fils* (Paris 1886.) Erős fényt vetnek Burnouf tudományos életére a legújabb időben napvilágot látott levelei: *Choix de lettres d'Eugène Burnouf 1825—1852*. (Paris, Champion, 1891.) méltatva Barthélemy Saint-Hilairetől a *Journal des Savants*-ban (1891. évf. 453—464; 509—521. lapjain.) Philippe Berger, *Eugène Burnouf d'après sa correspondance* (Revue des D. M. 1892. decz. 1.).

mozzanatai szerint, a holt betűből a tudományos szemlélet számára reconstruálni az életet, a kihalt törvényeknek ellesni lelkét és szellemét, mozgását és ereinek lüktetését.

Ez az Eugène Burnouf iránya. A tudomány történetének legfényesebb fejezeteihez tartoznak azon philologiai vívmányok, melyek *Eugène Burnouf* (megh. 1852.) nevéhez fűződnek. Ő volt a maga korában a szanszkrit tanulmányok vezére, a Veda-magyarázók úttörője; az ő előadásain lelkesedett, mint ezt ő maga hálásan elismeri, Müller Miksa. Neki köszönjük a buddhismus tudományos ismeretének legelső megalapítását.¹⁾ De bármennyire képezték is e tanulmányok tudományos életmunkájának középpontját, neve halhatatlanságának legfőbb címét, mindamelllett, midőn a hatásról szólunk, melyet e nagy férfiú oly tanulmányokra gyakorolt, melyek az ő kutatásai körén kívül állanak, tudományos munkájának azon részét kell tekintetbe vennünk, melylyel ő legelőször volt hiteles tolmácsa azon régi, addig hét pecséttel elzárt vallásos irodalomnak, melynek *Zoroaster* a prófétája: a régi persák vallásos irodalmának. Szükségtelen bőven szólnom itt azon kalandos utazásról, melyből a tudománytörténet legérdekesebb alakjainak egyike, Anquetil du Perron, az Indiában élő pársziktól régi vallásos irodalmuk kéziratait hozta Európába, egy zavaros magyarázat kíséretében, melyet a vállalkozó Anquetil a bombay-i tűzimádóktól tanult. E magyarázatra, mely a pársziktól csak felületesen megértett régi pehlevi-fordításon alapúlt, építette Anquetil a *Zendavesta* azon fordítását, mely a párszizmusra vonatkozó legelső kutatások kiinduló pontját képezte. Hatvan évig folytak a tanulmányok e kétes alapon, midőn Burnouf Neriosengh szanszkrit fordítása alapján a szövegek nyelvét és tartalmát alapos vizsgálat tárgyává tette és a kritikai

¹⁾ Burnouf buddhista tanulmányainak eredményeit Renan a »Premiers travaux sur le Bouddhisme« című értekezésben ismerteti: *Nouvelles études d'histoire religieuse* 41—130. lapjain. Mint Renan e gyűjtemény bevezetésében 1884-ben elbeszéli, az 1852-ben írt essay eredetileg a *Revue des deux mondes*-nak volt szánva; vele akart Renan a híres Szemlében remekelni, de az akkori szerkesztő *Buloz* nem akarta kiadni.

exegezis mintáját mutatta be a tudományos világnak. Egy csapással felderíté az ó-persa nyelvet, ennek a szanszkrittal való rokonságának részleteit, úgymint az ó-persa vallásos irodalmat és helyét az ázsiai vallásos rendszereken belül. Nem fogom itt a tőle megalapított módszer menetét elemezni. Csak azokra utalok, a miket *Jules Mohl*,¹⁾ ki Burnouf személyes tanítványa volt, a mit *Spiegel*, ki a francia mesternek az ó-persa vallásos okiratok magyarázásában alkalmazott módszerét a német tudományban honosította meg,²⁾ a mit *James Darmesteter*, ki Burnouf munkájának örökségét képviseli Franciaországban,³⁾ és végre a mit maga *Renan*, ki hatalmas befolyása alatt alakítá tudományos jellemét, a philologia és valláskutatás e nagy alakjáról, tanulmányai irányáról és részleteiről hirdetnek.

S nem is a *részletekről* van itt szó, hanem arról, hogy Burnouf *nagy eredményei* mit jelentenek a tudomány történetében.

»A század egy tudósa sem egyesíté — úgymond Darmesteter, — oly mértékben azon különféle tehetségeket, melyek a tökéletes orientalistának szükségesek, úgy mint Burnouf: a philologiai érzéket és a történelmi tapintatot mély ösztönt azon rejtett vonatkozások iránt, melyek a látszólag különböző jelenségeket összekapcsolják, úgymint másrészt azon eleven és egymástól független erők iránt, melyek a látszólagos hasonlóságok mögött működnek. Nem létezett soha orientalista, ki tágasabb kört ölelt volna fel tudományával, és a mit csak kezével érintett, ott az ő nyomait alapvető felfedezések jelölik, melyek egészen új tudományágak teremtésére szolgáltak.«

¹⁾ *Vingt sept ans d'histoire des études orientales* I. köt. 460. l.

²⁾ E tárgyra vonatkozó számos értekezései közül Burnouf módszerét a *Bopp* iskolájához való ellentéte szerint legtúzetesebben és legvilágosabban ismerteti a *Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XXX. kötetében (1876.) a 543—550. lapokon.

³⁾ Burnouf szellemét tükrözi Darmesteter legutolsó nagy *Zend-Avesta* — munkája (Paris 1892—93; 3. kötet negyedv.), mely ez évben a francia akadémia nagy jutalomdíjával lett kitüntetve.

»Munkái eredményeit — így végezi jellemzését Darmesteter — a híres *Commentaire sur le Yacná*-ban fejtette ki. E munka két irányban volt új kinyilatkoztatás, mely nem csak a szorosán vett iráni philológiában alkotott korszakot. Valóban nem csak azért, mivel tengernyi világosságot árasztott egy épp oly rengeteg mint homályos tárgyra; mivel szótárát, nyelvtanát, syntaxisát állította helyre egy elveszett nyelvnek; mivel egyidejűleg egy nép vallástörténetét újból megalkotta, szóval a tudomány egy teljes ágát végleges alakban megállapította: hanem azért is és főképpen azért, mert példát adott a philologia és történet összes ágának, egy eddig utól nem ért mintát nyújtván arra nézve, hogyan kelljen egy ismeretlen nyelv rejtélyeit megoldani és a vallásos eszmék történetét megírni; ily értelemben Burnouf munkája a felfedezés kézikönyve.«¹⁾

»Az emberi szellem története — így jellemzi maga Renan — volt a legmagasabb cél, melyet a tudomány számára kitűzött, nem a rendszert-csináló szellemtől rögtönzött, vagy egy állítólagos philosophiától a priori sejtett, hanem a részletek legtürelmesebb és legfigyelmesebb tanulmányára alapított történet.«²⁾

Ha az itt következő fejtegetésekből megismerkedünk azon *célokkal*, melyeket Renan az orientalizmus körében munkásságával kitűzött, könnyen megérthetjük azon hatást, melyet a francia orientalizmus legkimagaslóbb alakja, az indogermanista Burnouf tanulmányai, ifjú kortársára, a semitista Renanra gyakorolhattak, kinek minden historiai tanulmányában, bármennyire tévedhetett is a részletekben, *egy* volt a kitűzött célja, a mit egy munkája jelentős bevezetésében e szavakkal jelez: »trouver le vrai et le faire vivre, travailler à ce que les grandes choses du passé soient connues avec le plus d'exactitude possible et exposées d'une façon digne d'elles.«³⁾

¹⁾ *L'Orientalisme en France* (Essais orientaux, Paris 1883.) 18., 19., 31. lapjain.

²⁾ *Questions contemporaines* 157. lap.

³⁾ *Les Apôtres* LIII. lap.

Pusztán a német tudományos kritika nem adja meg a nyitját azon iránynak, melyben Renan a régiség okmányait tárgyalja. Nem adja meg még az ó-testamentomi tanulmányok terén sem. Ezek abban az időben Németországban még teljesen a theológiával álltak kapcsolatban és így, bár a források kritikájára nézve a németek munkája törte meg az utat, melyen még most is haladunk, kiinduló pontjuk és végső céljük mindamellett bizonyos szabott rendszerben talált elhelyezést, mely a történelmi előadásra lépten-nyomon befolyást gyakorolt. E mesterek mellett Burnouf tanította meg Renant mint számos más tudóst is arra, hogyan kell a régi Keletnek *philologiai* módszerrel elemezett régi vallásos okiratait a *történelem* világhosszába emelni.

Az igaz, hogy — a mint erről ez értekezésünk illető fejezeteiből meg fogunk győződni — talán Burnouf volna az utolsó, ki a maga szigorú methodusával fedezné azon módot, melylyel Renan épp a bibliai ó-korral elbánt, azon könnyedséget, melylyel kritikai problémáin elsurran, azon viszonyt, melybe a constructióira kényelmetlen elméletekhez helyezkedik. Nem ily subjectív módon bánt el Burnouf a buddhismus és a zoroasteri vallás okirataival. De ha még e munkát is a Burnouf hatása alá helyezzük, tehetjük ezt azon *czelok* tekintetéből, melyeket Renan vele kítűzött, azon kapcsolatok miatt, melyekbe e munkájával a philologiai s irodalomtörténeti bűvárkodást e téren is helyezni törekedett. »*Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire*« — ez volt Burnoufnak philologiai jelszava. E jelszón indul Renan bármely munkája is, mely a régi népek irodalmi emlékeivel foglalkozik.

S a vallásos irodalmon túl (melynek köréből itt csakis az Ó-Testamentomra vagyok tekintettel), Renan egyéb philologiai kutatásain is, és különösen első nagyobb nyelvtörténeti munkáján, a Burnouf módszerének légköre érzik. Bár soha sem fejtegeti előttünk bő szavakkal, e jelszó uralmát érezzük ki azon pusztán nyelvészeti és irodalomtörténeti fejtegetésekből, melyek arról tesznek tanúságot, mily alaposan mélyedt bele a sémi régiség titkaiba.

Ez előadásunk befejező részében fogjuk látni, mily józan óvatossággal fejtegeti Le Hir tanítványa a phoenikiai ó-kor emlékeit, melyek abban az időben a legmerészebb hypothézis-gyártásnak voltak színhelyei; de egyúttal, hogy keze alatt mennyire felelevenednek az ókor ez elvásott tanui, hogy azon vonatkozásokkal, melyekbe azok Renan kutatásai által kerülnek, mily dús forrásaivá lesznek a művelődéstörténetnek, a vallástörténetnek és a művészet történetének. Renán számára sem létezik »igazi philologia, történelem és philosophia nélkül.« S midőn ez elv hatásának legelső irodalmi bizonyítékát nyújtá 1847-ben, maga Burnouf készségesen ismeri el, hogy a fiatal tudós munkája az ő iskolájára vall.¹⁾

III.

Im' ezek voltak az előzmények és hatások, melyek Renan tanulmányai közben belőle orientalistát alkottak.

Nézzük már most, mily pontokban lendített ő a keleti ismereteken; mivel járult hozzá ezek fejlesztéséhez és irodalmuk gazdagításához; mi czímen foglal el oly előkelő helyet korszaka orientalistái között?

De ugyan mit kell *orientalista* alatt értenünk?

Mindenesetre első sorban tudóst, ki a keleti emberiség szellemi hagyományát tűzi ki kutatása tárgyául. E kutatások viszonylagos értékét az őket vezérlő szempontok és célok, az emberi szellem történetének nagy kérdéseivel való kapcsolatuk határozza meg.

Vannak vályogvetők, kik dicséretes buzgalommal készítik elő az apró téglákat, melyek bár magukban véve az épületnek, melyhez tartozni fognak, arányait, rendeltetését nem sejtetik, kétségtelenül nagy feladattal bírnak a tudomány anyagainak és segédeszközeinek megalkotásában. Az orien-

¹⁾ *Souvenirs* 370. lap: Eugène Burnouf, sur la vue d'un essai bien imparfait que je présentai au concours Volney, en 1847, m'adopta comme son élève. E munkáról (*Histoire générale des langues sémitiques*) ez értekezés következő fejezetében szólnunk.

tális tudomány művelőinek is nagy része szorgalmas specialistákból áll, kik a nagy alkotásoknak szolgáló részleteket dolgozzák ki és sok érdemet szereznek a körül, hogy tisztára előkészítik azon aprólékosságokat, melyek a nagy tanulmányokban oly jelentékeny feladattal bírnak.

Vannak meg másrészt orientalista tudósok, kik bár önálló kutatásban nem tűnnek ki, nagy érdemeket szereznek az által, hogy lelkiismeretes szorgalommal működnek közre azon irodalmi készletek előteremtésében és közközre bocsátásában, melyek a kutatásnak fontos adatait szolgáltatják. Ezek a könyvtárakban lappangó szövegkincsek kiadói, kiknek érdeme azon philologiai pontosság- és kritikától függ, melyet szövegeik kiadásában érvényesítenek. Munkájuk nélkül csak bajosan lehetne történelmi bűvárkodásokat végezni, oly terjedelemben, a milyenben azokat mai nap már az orientalismus terén is végezni lehet. Előmunkálataik híján még nagyobb mértékben szorúlna a történetíró arra, hogy minden adatát az egymástól legtávolabb eső könyvtárakban őrzött — régibb időben: rejtett — kéziratokból keresse össze. A forrásmunkák kiadói ennél fogva a tudományos kutatás nagy céljainak legfontosabb segéd munkásai. Müller Miksa szerint ők mutatják elő annak minimumát, a mit az orientalista kifejezésen értünk. Azok ellenében, kik az orientalista nevezettel főképpen csak gyakorlati képességeket kapcsolnak össze, Müller az orientalista elnevezést csak oly tudósoknak óhajtja adományozni, »kik legalább is arra képesek, hogy oly szövegeket adjanak ki, melyek előttük kiadatlanok voltak és oly szövegeket fordítsanak, melyek azelőtt lefordítva még nem voltak.«¹⁾

A múlt század óta szemmel láthatólag változtak azon igények, melyeket az orientalista fogalmához kapcsolunk. Midőn századunk legnagyobb orientalistái egyikének, Fleischernek, életmunkáját volt alkalmam egy emlékbeszéd keretében a t. Akadémiának bemutatni, idéztem Michaelis, göttingai tanár 1755-ből való jellemző mondását, mely sze-

¹⁾ *Address delivered at the opening of the ninth international Congress of Orientalists* (London 1892.) 9 lapján.

rint »a tudományok e részének az a szerencsétlensége volt, hogy azon gépek által, kiket Professores Linguarum orientaliū-nak neveznek, a széptudományok minden kedvelője szemében érdektelenné váltak«. Az orientalisták e mondással jellemezett neme bár máig sem tűnt le a látóhatárról, mindenesetre még az orientalisták közvéleménye szerint is alig tarthat számot arra, hogy akár csak a vályogvetők között is felemlíttessék. Ellenben a Müller Miksától felállított minimum mellett mindinkább közmeggyőződésévé vált az orientalisták tudományos feladatának azon legmagasabb célja, hogy philologiai alapon induló tanulmányaik segítségével tisztán megismerjük azon befolyást, melyet a keleti világ az emberiség szellemi fejlődésére gyakorolt, szóval, hogy a keleti irodalmak felderítésével a történelem hézagait pótoljuk, homályosságait felvilágosítsuk, egyoldalú felfogásokat a keleti irodalmaktól nyújtott gazdag anyag felhasználása által kiigazítsunk, magában a keleti emberiségben előtűnt nagy művelődési jelenségeknek és mozgalmaknak belső történetét és hatásait világtörténelmi szempontokból megvilágosítsuk. Ily célok mellett az orientális tudomány méltán igényelhet a maga számára előkelő helyet a philologiai és történelmi tudományok rendszerében s érezhető hézaga volna a tudomány magasabb művelésére rendelt bármely intézetnek, egyetemnek vagy akadémiának, ha körében a tanulmány ezen iránya képviselve nem volna.

Renan mint orientalista a keleti tudományok e legmagasabb céljaira irányozta a saját tudományos törekvéseit.

Kiemelkedő hajlandóságot érez — és erről az Averroës jellemzése alkalmával pontosabban fogunk meggyőződhetni, — azon kapcsolatok és hatások tanulmányozására, melyek a keleti és nyugati művelődés között mutatkoznak. Már apró értekezései, melyeken tudományos munkáját kezdi, azon törekvéstről tanuskodnak, hogy philologiai téren azon tanúltságot mutassa ki, melyet a keleti ismeretekből a nyugati philologia kérdéseire nézve meríthetni. Legelső dissertációjában azon tanúltsággal foglalkozik, melyet a sémi nyelvek a régi görög nyelv kiejtésének meghatározására nézve nyúj-

tanak.¹⁾ Ily kicsiségekből emelkednek ki később azon nagyszabású tanulmányok, melyekben az orientalizmust a kultúrtörténet fontos eszközéül érvényesíti.

Lelkiismeretes és módszeres előkészülése által a tudomány apró részleteinek és előtanulmányainak nagy körében módot nyújtottak neki arra, hogy menten a rendszergyártók felületes szellemességétől, alapos avatottsággal szóljon hozzá azon nagy kérdésekhez, melyek által a keleti tanulmányok a világtörténelemmel érintkeznek.

Bár ő semmi esetre nem volt »vályogvető«, soha nálánál nagyobb méltatással nem viseltetett senki azon apró előmunkálatok iránt, melyek nélkül a tudomány nagy kérdései meg nem oldhatók. Csak az imént láttuk, mily nagy súlyt helyez a philologiai technikára, mennyire tekinti az arra képesítő tanulmányt saját tanítása középpontjául és sajátképpen czéljául. *Le Hir* hű tanítványa maradt a katedrán. De másrészt soha nálánál senki sem mutatta ki jobban a részletek relativ értékét a tudomány nagy rendszerében, azon irányt, melyben az apró adat jelentőssé válik a kultúrtörténet nagy tüneményeinek helyes megértésében és megítélésében. »Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire.«

Ez iránya tudományos pályájának kezdetétől fogva kiváló érzéket nevelt szellemébe azon feladat iránt, hogy időről időre összegezze azon tudományos eredményeket, melyeket a különféle oldalról felhalmozott részletes tanulmányok a tudomány egy nagyobb körében felmutatnak, hogy a részleteket egy nagy egészszé olvaszsza össze, a téglákat egy nagy épületté dolgozza fel. Ily czélnek szolgál egyik legkorábbi munkája — nagy munkái közül csak az Averroës régibb keletű — melyet a francia Akadémia 1847-ben a Volney-díjjal tüntetett ki; a legelőször 1855-ben

¹⁾ *Éclaircissements tirés des langues sémitiques sur quelques points de la prononciation grecque* (Páris 1849.) Ezt követi ugyanazon évben az Institut által koszorúzott értekezése: »*De l'étude de la langue grecque au moyen âge.*«

megjelent: *Histoire générale et système comparé des langues sémitiques*:¹⁾ »A sémi nyelvek általános története és összehasonlító rendszere.«

Renan a Le Hir iskolájából előkelő grammatikai érzéket hozott magával, mely philologiai munkáin a legkésőbbi időkig végigvonúl. Ehhez járult még nagy érdeklődése a nyelvtudomány filozófiái, a nyelv eredetének homályos mélységeig lebecsátkozó kérdései iránt, melyek őt már korán a nyelvbölcészeti problémákról szóló egy külön kötet megírására²⁾ ösztönözték. Saját szakmája körében is a magasabb metaphysikai mozzanatok hitták fel figyelmét. Már ifjúsági tanulmányaiban a sémi nyelvtudomány egy nagy hézaga ingerelte alkotásvágyát. E hézag tndatát az indogermán nyelvtudomány állása költötte fel lelkében. A nagy Bopp csak nemrég rakta volt le alapjait az indogermán összehasonlító nyelvtannak. *A semitismus összehasonlító nyelvtana* mint tudományos rendszer még nem létezett — s tegyük hozzá négy évtizeddel később: még mai napig sem létezik;³⁾ csak egyes nyelvek rendszereihez kapcsolt mély megfigyelésekben (p. o. Ewald héber nyelvtanában) történetek hozzá értékes előmunkálatok, a mint mai napig is csak zárt körben mozgó monographiák nyújtanak hozzá előzetes tanulmányokat.⁴⁾ Az ötvenes évek elején a sémi nyelvek terén az indogermánhoz fogható rendszeres összehasonlító nyelvtan a legnaivabb gyermekkorból még nem bontakozott volt ki.

Le Hir tanítványa, józan módszerének követője azon meglepő eredményektől csábítva, melyekkel az indogermán

¹⁾ *Otödik* kiadás Páris 1878; idézeteinkben a *negyediket* (1863.) használjuk,

²⁾ *L'Origine du langage*, Paris 1848. Második, jelentékenyen bővített kiadása 1858.

³⁾ William Wright hátrahagyott munkája *Lectures on the comparative grammar of the Semitic languages* (Cambridge, University Press, 1890.) egy rendszer legszükségesebb elemeit írja körül, első alapvetés, mely nem tart egyébre igényt, mint a tanuló ifjúság elemi tájékozására.

⁴⁾ Nevezetesen Nöldeke, de Lagarde, Philippi, Barth monographiái a nyelvalakulás egyes jelenségeiről.

nyelvek fejlődéstörténetére nézve Burnouf előadásai termékenyítették analytikai tanulmányokra vágyódó elméjét, hivatást érzett magában arra, hogy a philologiai tudomány ez érezhető hiányán segítsen. Megteremtteni óhajtá a sémiség össze hasonlító nyelvtanát, mint a sémiség Boppja kívánta nevét a nyelvtudomány történetében megörökíteni; de itt sem mint nyelvtani alakok száraz registratora, hanem, a mint ő maga e nagy feladatot kitűzi, azt akarta felmutatni »hogy a sémieknél mily módon vált a nyelv a gondolatok teljes kifejezésévé.«¹⁾

Munkája előkészítésében mennél inkább haladt előre, annál érezhetőbben járultak tudata elé annak nehézségei és akadályai. E nehézségek és akadályok között akkortájt, úgy hiszem, különösen *egy* volt olyan, mely a rendszeres nyelvtörténet definitív megalkotását lehetetlennek tüntette föl. A sémi nyelveknek abban az időben bukkantak elő azon legrégebb emlékei, melyek kétségtelenül arra voltak hivatva, hogy, mint a kulturtörténetnek, úgy a nyelvfejlődésnek is legősiebb kiinduló pontjaiul szolgáljanak: az ékiratok, e legrégebb sémi nyelvemlékek, a maguk talányaisal és homályosságaival, melyeknek elintézése és tisztázása legelemiebb feltételként tűnhetik fel mindenkinek, ki azon nagy feladattal óhajtott megküzdeni, hogy a sémi nyelv alak fejlődő történetét legelső kezdetétől legvégső elzüléseig megfigyeljék és előadják. Az ékirati nyelvvel kapcsolatos grammatikai és szótári jelenségek definitív elrendezése nélkül összehasonlító sémi nyelvtörténetet rendszerré alkotni nem igen lehetett. Főképpen ez akadályon hiúsíthatott meg Renan ifjúkori tervének valóvá tétele. A »*système comparé des langues sémitiques*« mindvégig pium desiderium maradt Renan munkatábláján; a Volney-díjjal jutalmazott nagy munka címlapján mint a tudomány egy megoldatlan problémája maradt mai napig kitűzve.²⁾

¹⁾ »Un tableau du système grammatical qui montrât de quelle manière les Sémites sont arrivés à donner par la parole une expression complète à la pensée.«

²⁾ A sémi nyelvek összehasonlító nyelvtana egyike volt azon két pályamunkának, melyeket II. Oszkár svéd király az orientalisták

De fényes megoldást nyert a feladat másik része: az »*Histoire générale des langues sémitiques*«, a melynek eredetileg az volt ugyan hivatása, hogy az »összehasonlító rendszer«-hez mintegy bevezetésül szolgáljon, de mely még négy évtizeddel megalkotása után, a tudomány óriási haladásai mellett is, megtartotta önálló becsét és, mint Nöldeke¹⁾ 1887-ben ítélt róla, »a szakemberre még most sem veszti ébresztő és felvilágosító hatását«.

Az »*Histoire générale des langues sémitiques*«-ben Renan azt a feladatot tűzte maga elé, hogy azon állást tüntesse föl, melyet az Előázsia műveltségében egymásután uralkodóvá vált sémi nyelvcsaládok, irodalmaik által, a történelemben elfoglaltak. Itt egymásután látjuk szerepelni és nagy történelmi hatást gyakorolni előbb a kánaáni népeket és nyelveket, melyek közül a héber nyelv tűnik ki azon irodalommal, mely a művelt világ erkölcsi életét alkotta meg; majd e nyelv letünése után az aramaeus nyelvcsalád foglalja el az uralmat és egyrészt a keresztyénségnek, másrészt a hellen philosophiának lesz közvetítőjévé a keleti világ nagy részében; végre a középkorral az arab nyelv veszi át a kormánypálczát és, úgy mint előtte az aramaeus nyelvek, egy vallásnak válik eszközévé és mellette egy tudományos nagy mozgalomnak hordozójává.

E nagy világtörténelmi hatásokon kívül ott találjuk a sémi nyelvek azon emlékeit, melyek Ázsia és Afrika nem egy országának belső történetét világosítják fel, és ha nincsenek is kapcsolatban az emberiség szellemi és erkölcsi életét átalakító nagy eseményekkel, a történetírásnak és a művelődéstörténetnek szolgálnak kiegészítő adatokkal oly vidékek- és korszakokra nézve, melyekről a római és görög források csak hézagos tanítást nyújthatnak. Így nyernek nagy jelentőséget a phoenikiai, palmyrai, nabataeus, sábai (dél-arab) s még egyéb sémi népek írott emlékei, melyeknek fejtegetése Renan nagy munkájának egyes fejezeteit elfog-

nyolczadik nemzetközi congressusa alkalmával kitűzött. De a feladat ezen alkalommal sem nyert megoldást.

¹⁾ *Die semitischen Sprachen* (Leipzig 1887.) 63. lapján.

lalja. S a mennyiben epigraphikus emlékek, a tartalmukból kivilágító történelmi tanulságon túl még nagybecsű tanúságai azon fejlődési menetnek is, melyet a sémi népek között az emberi szellem azon leghatalmasabb alkotása tett meg, melyet a világ műveltsége közvetlenül nékik köszön: az *írás mestersége*. S nem becsülendő kevésre azon haszon sem, melyet a nyelvtudomány e régi emlékekből a tulajdonképeni irodalmat megelőző korszakokra nézve meríthet.

E szempontokból, a világtörténeti, philologiai és palaeographiai szempontokból állítja elének az »Histoire générale« a sémi nyelvek s a rajtuk nyilatkozó szellem történelmi életét azon évezredekén át, melyekben e nyelvek az emberi szellemet mozgó eszmék organumai voltak. Renan ez úttörő, és mint az imént láttuk, eddigelé túl nem szárnyalt, de hozzáfogható kísérlettel nem is pótolta munkájában első sorban a tárgyára tartozó kérdések állását az európai tudományban óhajtja jelezni, a nem egy téren fennforgó vitás kérdéseket bemutatni és az argumentumok kritikai mérlegelésével eldönteni, semmit nem hagyni figyelmen kívül, a mit a tudományos irodalom e bőséges nagy kutatási mezőkön vetett és aratott. Így tehát az »Histoire générale« a szó legteljesebb értelmében a sémi philologia *encyklopédiájával* ér fel, a melyből nem csak a sajátképeni szaktudós, hanem a »fület, szellemet egyaránt elbájoló« író¹⁾ bármely művelt olvasója a sémi népek kulturájára vonatkozó kérdésekre nézve a legalaposabb tájékozást merítheti. E munka, azon hivatása mellett, hogy a sémi philologia minden kérdésének legutolsó összegét nyújtsa, a közben felvetett történelmi és philologiai problémák által mindenfelé ébresztőleg is hatott és a tudományos vizsgálódásnak újabb utakat is mutatott.

Különösen egy általános kérdés az, vagyis inkább az általános kérdések egész sora, mely ez összefoglaló munkát

¹⁾ *Charmer à la fois l'oreille et l'esprit du lecteur* így jellemzi a kritika Renan tudományos iratait. Pergameni, *Histoire générale de la littérature française depuis ses origines jusqu'à nos jours* (Paris 1889.) 596. lapján.

a szellemi élet történetére nézve emlékezetessé teszi, ámbár — a mint nyomban hozzátehetjük — Renan könyvének éppen e kérdéseket fejtegető része az, mely alaposabb vizsgálat után elhibázottnak bizonyult. Mielőtt az egyes sémi népek szellemi életének részletes szemléletébe bocsátkoznék Renan fontosnak és szükségesnek találta a sémi faj szellemi irányát nagy vonásokban jellemezni, a sémi faj világtörténelmi állását és hatását egy nagy schémába foglalni. Teszi pedig ezt egy összehasonlító néppszichológiai elmélkedésben, melyben e szempontból párhuzamba állítja azon két ethnographiai fajt, mely külön-külön az emberi erkölcs és műveltség elemeit s tényezőit szolgáltatta: a sémi és árja fajt. A részletekből így kívánt általános igazságokhoz fölemelkedni, iránytűt adni kezünkbe, melylyel az emberiség e két nagy hivatású csoportjának történelme útján eligazodhassunk. Majd csaknem ugyanazon időben a nagy norvég szanszkritista, *Lassen Christián* bonni tanár, az indogermán philologus szempontjából a Renanéval rokon irányú elmélkedéssel állt elő az *ind régiségtanról* szóló úttörő munkájában.¹⁾

Renan szerint a sémi fajt az árja fajtól bizonyos szabott lelki tulajdonságok különböztetik meg, melyek egyrészt subjectiv tekintetben az általa érvényesítendő szellemi életet határozták meg, másrészt objectiv tekintetben a tőle megoldandó történelmi hivatást tüzték eléje. A sémi ember lelkét a mindenség egységének, az árja emberét a mindenségben rejlő erők különféleségének tudata és érzete tölti ki. Amott születik meg a monotheistikus vallás, mely a természeti erők különféleségén alapuló mythológiát kezdettől fogva kizárja; emitt a polytheismus, mely az egymástól különálló erőkben egy-egy önálló isteni tényezőt lát. Amott az *egy isten* eszméje magyarázza a természetet és ezerféle jelenségét, a dolgok egységes felfogása kizárja a természet analytikus, tudományos megfigyelését és magyarázását; emitt a tünemények sokféleségének felismerése utat egyenget a természet elemző felfogásának, a tudományos világ-

¹⁾ *Indische Alterthumskunde* I. köt. 413. és kk. lapjain.

nézetnek. Ez alapfelfogással hozza aztán kapcsolatba a sémi népek politikai életének is az árjától különböző alkatát, sőt még a sémi népek irodalmának is sajátos jellemvonásait, hiányait és korlátait (nincsen p. drámájuk) az árja fajtól különböző lélektani sajátosságukból magyarázza.

E néppszichologiai schéma, melynek helyreigazítása, czáfolata, módosítása egy egész irodalmat teremtett,¹⁾ azon nagy hibában szenved, hogy a héber nép körében, de ebben is csak történelmi időben, feltűnő jelenségeket az egész sémi fajra viszi át, valamint hogy — úgy látszik — a görög nép jellemző vonásait közös árja ős jellemvonásokká általánosítja. Bármely sémi nép vallásos történetére pillantunk, régi idejében épp oly polytheista vallásunak találjuk, mint akármely árja népet. A monotheismus, a hol történeti időben érvényesül, hosszú fejlődési menetnek, elég gyakran pedig szellemi forradalomnak eredménye. A nép történetének kezdőpontján sehol sem találkozunk vele. Az arabok, kiknek sivatagjaira mint a monotheismus topographiai forrására Renan oly nagy súlyt helyez (le désert même est monothéiste), egészen időszámításunk VII. századáig a legvastagabb polytheista pogányságot folytatták és ekkor is, bár Renan szerint fajukat a monotheismus ösztöne különbözteti meg az árjaságtól, csak fegyveres erőszaknak engedve, inkább színleg mint őszinte lélekkel hajolnak meg a prófétájuktól kívülről kölcsönözött *egy* Alláh előtt. Midőn az arabok monotheistákká válnak, népeletük csakis azon változáson megy keresztül, mely az árja népeken esik meg, midőn a keresztyénségre térnek. A monotheismusnak se híre se hamva az assyroknál, a phoenikiai népnél, valamint mindazon sémi népeknél, melyeket a hébernek Palaestina elfoglalásával kiszorítanak, sem pedig azoknál, kik mellettük tovább folytatták egy ideig állami életüket. Látni való, hogy a Renan elmélete a sémiak monotheista ösztönéről a történelem tagadhatatlan tényein akad meg, hogy a tőle felállított általános sémi sajátosságok csakis azon benyomást

¹⁾ Lásd: Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (Berlin 1892.) első fejezetét. *Zur Charakteristik der Semiten.*

tükörözik, melyet reá a héber profétizmus (VIII. század Kr. e.) és az iszlám által (VII. század Kr. u.) támasztott vallásos forradalmak gyakoroltak.¹⁾ Az elmélet történelmi gyengéi voltak tehát a legalkalmasabb támadó pontok, melyek még a pusztán dogmatikai alapon induló ellenfélnek²⁾ sem bírtak sikerrel ellenállni.

Nyomós ellenvetésekkel találkoztak Renan thézisének philosophiai feltételei is. A népek szellemi munkája nem történelemelőtti életükben gyökerező ösztönökön indul, hanem történelmi életük kapcsolatainak eredménye. A mi emezektől független, úgyszólván *törvényszerű fejlődés* mutatkozik benne, nem lehet fajok szerinti differenciálódás műve. Épp oly ferdeség ennélfogva faji psychológiáról szólni, mint képtelenség volna faji physiologiát említeni. A sémi népek vallásos és politikai institutióinak újabb időben bőven megindult positiv tanulmányozása lépten-nyomon bizonyítja a fejlődés nagy mozzanatainak függetlenségét a faji különféleségtől.³⁾

A néppsychologiai schémája ellen a legkülönbélebb oldalokról felmerülő történelmi és philosophiai ellenvetések magát Renan is arra készítették, hogy thésiseit magyarázatokkal és megszorításokkal mindinkább módosítsa, de feladni élte végeig nem adta fel azon alapnézetét, melyből kiindulva 1852-ben megkísérelte a sémi népek szellemi pályafutását kimagyarázni. Még aggkorának munkája is, az »*Histoire du peuple d'Israël*«, a monotheista ösztön feltevésén épült.

¹⁾ V. ö. Leroy-Beaulieu, *Israël chez les nations* (Paris, 1893.) 105–112. lapjain; legutóbb Smend, *Lehrbuch der alttestamentlichen Religionsgeschichte* (Freiburg 1893.) 26. lapján.

²⁾ Ezek között a kérdés legkomolyabb tárgyalásával találkozunk Cesare A. de Cara olasz jezsuita munkájában: *Esame critico del sistema filologico e linguistico applicato alla mitologia e alla scienza delle religioni* (Prato 1884.), 229–241. lapokon.

³⁾ Erre nézve különösen W. Robertson Smith cambridge-i tudós munkái adják elének az adatokat és eredményeket; a családi institutiókra nézve: *Kinship and marriage in early Arabia* (Cambridge 1885.); a vallási dolgokra nézve: *Lectures on the Religions of the Semites*. First Series. (Edinburgh 1889.)

Bármennyire szembeötlők Renan éppen jellemezett elméletének gyengéi, azon érdemet nem lehet eltagadni tőle, hogy ő volt az orientalizmus terén az első, ki az apró részletek fölé emelkedve, a történelemben nyilvánuló szellemi élet nagy vonásait egy hatalmas constructióval törekedett felölelni és egységes szempontok alatt érthetővé tenni; ki a philologiai módszerrel felderített részleteket az emberiség történelmi sorsához való viszonyuk szerint szemlélte és így tudományának magasabb feladatait kijelölte. Merész constructiói meg vannak czáfolva. sőt mondhatjuk, hogy halomra vannak döntve, elbuktak azon nehézségek és akadályok előtt, melyek ily általánosító conceptiók elé rendszerint gördülni szoktak és melyeket más téren, de kérdéseinkre is találóan, Burckhardt Jakab, a renaissance műveltségének történetírója ekként jelzett: »Az egyes népek viszonyát a legmagasabb dolgokhoz bizonyos fokig fel lehet ugyan kutatni, de soha sem lehet azt szigorú párhuzammal feltüntetni. Mennél világosabbaknak látszanak az e téren kockáztatott állítások, annál inkább kell azoknak feltétlen elfogadásától és általánosításától óvakodnunk Sok ellentétet és eltérő árnyalatot mutathatunk ki a népek között; de az emberi belátás sokkal gyengébb, semhogy ezeknek abszolút összegét megállapíthatná.«¹⁾

Bár ez ítélet fokozott mértékben áll azon általánosító elméletre nézve, melyet Renan a sémi őskorról felállított, a kísérlete természeténél fogva múlhatlan fogyatékosága nem szállítja alá korszakos jelentőségét tudományunk történetében. Ha nem is vezérnek, de tagadhatatlanul útmutatónak bizonyult azon törekvésben, hogy a sémi tanulmányok terén is érvényesüljön Burnouf jelszava: »Il n'y a pas de philologie véritable sans philosophie et sans histoire.«

S végre is, az Histoire générale positiv tartalmát a bevezetésében kifejtett elmélet nem érinti. E lapról lapra tanulságos könyv maradandó érdeme, hogy a megelőző

¹⁾ *Cultur der Renaissance in Italien* (3-ik kiadás 1877.) II. köt. 199. lapján.

korszakok munkáját a sémi philologia terén és e sokoldalú munka eredményeit összefoglalva iktatta a tudomány szerzett kincsei közé; biztos alakban mintegy codificálta s elkönyvelte állását. Számot adott mindenről, amit megjelenése idejében Európa tudománya a sémi népek és irodalmaik történetére nézve biztosat felkutatott volt. Az általános műveltség alkotó részévé tette azt, amit a sémi philologia nem ritkán bonyolódott kérdéseiről szorgalmas szobatudósok verejtékes munkája hozott napfényre. S azon kitünő izléssel, melylyel az eredményeket csoportosítja, saját módszerével megvilágítja, a részleteket az általános kérdések s eredmények szolgálatába helyezi: a sémi philologia kérdéseit bele illesztette az európai tudomány áramlatába, melyben azelőtt csakis futólag felbukkanó, de épp oly gyorsan el is tűnő hullámként szerepeltek.

Renan valóságos művészi erőt mutat, midőn oly feladatot tűz tolla elé, hogy a tudományos kutatás sokféle irányban szétágazó eredményeit összefoglalólag méltassa. A tudományos előadás e nemét soha nálánál mesteriebb módon nem művelték. Az önálló kutató mélységét a tudomány történetírójának széles látókörével ő egyesítette a legtokéletesebb módon és egyesítését ő emelte a legmagasabb fokig. A »Journal des Savants« kötetekben megjelent ismeretésein és számos essay-köteteiben foglalt értekezésein kívül e mesterségét leginkább bizonyítják azon Jelentések (rapports annuels), melyeket mint a Société asiatique titkára tizennégy éven át, 1868-tól 1882-ig, a keleti tudományok haladásáról évenként előadott. Ez évi jelentéseket Renan elődje *Jules Mohl* alapította meg, kinek 27 évre terjedő jelentései két vaskos kötetben összegyűjtve is megjelentek.¹⁾ Miután az Ázsiai társaság Renant, a Société asiatique addigi titkárát 1882-ben az elnöki székbe emelte, a rapporteur tisztsége James Darmesteterre szállt, ki a Mohl és Renan Jelentéseinek méltó folytatójaként bizonyult. E *Rapport annuel*-ekben Renan számot ad mindazon kis és nagy munkákról, melyekkel egy-egy év a keleti tudományok hala-

¹⁾ Czimét lásd fönnt 11. lap 2. jegyzetében.

dásához hozzájárult. Bejárja hallgatóival s olvasóival a beláthatlan szélességű területet, melyre az orientalizmus terjed; Chinától egészen Afrika belsejéig, a hieroglyphekes ékiratoktól le a modern beduinok és sziriai parasztnép költészetéig: mindenről számot ad, a mire egy-egy év kutatásai és dolgozatai kiterjedtek. Számot ad pedig nem mint száraz bibliográfh, hanem mint a részleteken uralkodó kritikus; összefoglalva az együvé tartozókat, nagynak és kicsinynek helyét és értékét kijelölve a tudomány rendszerében. Nem képzelhető e körben ébrestöbb olvasmány, mint e Jelentések nagy sorozata, melyek belső összefüggése által a tudományos haladást lépésről-lépésre újból átéljük és melyek által mintegy részeseivé és munkatársainvá válunk azon küzdelmeknek s azon vajudásnak, melyből az újkori orientális tudomány megszületett és tova fejlődött. Nem ajánlhatnék ifjú orientalistának hasznosabb, tanulságosabb olvasmányt, olyat, mely a készülő tudóst az uralkodó problémák magaslatára inkább emelhetné mint e Rapportokat.

* * *

Az általános szempontokon induló, összefoglaló munkákról áttérhetünk Renan orientális dolgozatainak azon csoportjára, melyben a keleti irodalom és történet részleteire irányozta kutatását.

E körben munkássága háromféle ágáról kell behatóan megemlékeznünk, még pedig 1. a keleti philosóphiára és nyugati kapcsolataira; 2. a héber irodalomra és történetre; 3. a sémi palaeographiára és ezzel együtt a phoenikiai régiségre vonatkozó munkáiról.

1.

IV.

»Magam is mindvégig középszerű arabista maradtam.«¹⁾

Valjon helyben hagyhatja-e az utókor Renan ez ítéletét önönmagáról?

¹⁾ Lásd föntebb a 9. lapon.

Tagadhatatlan, hogy az arab philologia terén teljes világeletében vajmi csekély része volt. De mély nyomokat hagyott az arab tudományos kultúra világra szóló hatásának ismertetésében. Van az arab irodalom- és tudománytörténet terén munkája, melynek nagy értékét még a saját kicsinylése sem szállíthatná alá: értem a legelőször 1852-ben megjelent, aztán még második és harmadik kiadást is ért Averroës-könyvét. (*»Averroës et l'Averroïsme, Essai historique, 3. kiadás, Páris, 1866.»*¹⁾)

Írói és tudós irányánál fogva figyelmét az irodalom- és művelődéstörténet azon fejezetei kötötték le leginkább, melyekben a történelmi fejlődésük szerint egymástól távol eső kultúrkörök kölcsönös hatása nyilvánul, a melyek a működő erők egymással ellentétes törekvését és ez ellentétek leküzdéséből támadó új művelődéstörténeti alakulásokat mutatják be. Tolla és tohetsége ily nagy jelenségek keletkezésének és kifejlődésének okmánszerű reproductiójára vágyik; írói egyénisége irányukban érez legtöbb hajlandóságot és személyes részvételt. Az e fajta művelődéstörténeti processusok és alakulások elemezésében, a kúszált csomót alkotó különféle önálló szálak kibontásában és felmutatásában érvényesítheti egyaránt kritikai tapintata finomságát és pszichológiai érzéke élenségét. Bármely nagy munkájának, és különösen a *»Keresztység eredetei«*-nek legfényesebb lapjai épp azok, a melyekben az ellentétes szellemi áramlatok tusakodásából előállt eredményeket vezeti elénk, a német *irodalmi* kritikát a *lélektani* elemzés művészetével egészítve ki.

Az iszlám eredetéről csak egy kis essay-t bírunk tőle *»Mahomet et l'origine de l'Islamisme.«*²⁾ Úgy látszik, a nagy ázsiai világvallás titkai nem bilincseltek le kritikai kíváncsiságát. Az igaz, a muhammedán vallás és ennek külső nyilvánulásai az ajtatosok életében rokonszenvével találkozhatnak. *»Soha nem léptem — úgymond — mecsetbe*

¹⁾ A *»quatrième édition revue et augmentée«* Páris (1882.), úgy látszik, nem egyéb úgynevezett címlapkiadásnál; a harmadikkal mindenben megegyezik.

²⁾ *Revue des deux mondes* 1851. december (2) 1063—1101. lapjain; újra kiadva az *»Etudes d'histoire religieuse«* című kötetben.

mély megilletődés nélkül, sőt — minek tagadjam? — némi sajnálkozás nélkül azon, hogy magam nem vagyok muzulmán» («Je ne suis jamais entré dans une mosquée sans vive émotion, le dirai-je? sans un certain regret de n'être pas musulman»). E rokonszenvvel azonban nem tart lépést azon historiai becslés, melyben az iszlámot, mint a művelődés tényezőjét részesíti. E kérdésről a Sorbonneban »*L'Islamisme et la science*« cím alatt 1883. márczius 29-én nagy közönség előtt egy népszerű előadást tartott, ugyanazt, melyből az imént idéztem, szavakat kölcsönöztem. Ez előadás azon nem mindennapi következményről is emlékeztet, hogy az abban nyilvánított vélemények egy épp akkor Párisban tartózkodó afgán tudós sejkh, a politikai izgatásairól nevezetes *Dsemmál ed-din* polemikus cikkét idézték elő, melyet a franczia akadémikus érdemesnek tartott arra, hogy reá ugyanazon lapban, mely a sejkh felszólalásának helyt adott, a *Journal des Débats*-ban nyomban válaszoljon. Ritka jelensége a világirodalomnak. Európa nagy írójának és gondolkodójának irodalmi párbaja a turbános tudóssal,²⁾ ki ugyanakkor azzal töltötte idejét Párisban, ahol Egyiptomból száműzve élt, hogy egy Keleten hevesen üldözött, de nagy furfanggal Indiába becsempészgetett arab ujságlapban a muhammedán társadalom köztudatát és önérzetét az Egyiptomot és Indiát elbitorló angolok ellen felrázza!

Ez érdekes polemiát Renan a következő tétellel keszti be: »Dsemmál ed-din sejkh, úgy látszik, fontos okokkal támogatta állításomat: hogy fennállásának első felében az iszlám nem akadályozta a tudományos mozgalmat abban, hogy a muhammedánok között érvényre jusson; ellenben fennállásának második felében elfojtotta kebelében a tudományos mozgalmat, — saját szerencsétlenségére.«

A tudományos mozgalom, mely az iszlám fennállásának első felében, körülbelül öt évszázadon³⁾ át (a VIII.

¹⁾ *L'Islamisme et la science* (Journal des Débats, 1883. márczius 30.)

²⁾ Renan felolvasása, a sejkh felszólalása és R. válasza német fordításban és egy füzetben egyesítve megjelentek: *Der Islam und die Wissenschaft* (Basel, Bernheim, 1883.)

század közepétől a XIII. század közepéig) háborítlanul fejlődött, sőt — amint hozzátehetjük — még a theologia tudományos kifejtésére is nagy befolyást gyakorolt, azon tudományban és irodalomban jut kifejezésre, melyet *arab philosophiának* nevezünk s melynek körébe mindenkor bele kell vonnunk az exact tudományoknak művelését is. Az arab philosophia egyrészt keletkezésében, másrészt hatásában egy-egy tanulságos példát nyújt, a keleti szellemnek a nyugati-val való találkozására nézve. Amott a muhammedán műveltség kölcsönöz a görög szellemtől, emitt Európának adja át azt, amit a nyugati civilizációtól századokkal előbb kölcsönözött és a maga módja szerint feldolgozva megőrizett.

Nyugati tudományosságunk évszázadokon át, egészen a renaissance korszakáig azon hatás eredménye, melyet a görög philosophiat magába befogadó arab szellem az európai gondolkodásra gyakorol. E kultúrtörténeti tényeknek az irodalom tanulmányozásán és kritikai megrostálásán alapuló előadása vonzó erővel kellett hogy bírjon Renánra.

Már gyakran el volt mondva, hogyan keletkezett a philosophia és az exact tudományok irodalma arab nyelven.¹⁾ Justinianus császár a görög birodalomból kiűzi a schismaticusokat és philosophusokat. A császári birodalomból száműzött szabad gondolkodás menedéket talál Persiában. A philosophia képviselői távol Keleten a keleti egyház nyelvén, a szyr nyelven, melyre már évszázadok óta a biblia le volt fordítva, és melyen máris egy nagyterjedelmű egyházi irodalom virágzott, tolmácsolják a görög tudomány remekait: legelső eset a világtörténelemben, hogy az árja gondolkodás sémi kifejezést ölt. A VIII. században a muhammedán nagy birodalom uralkodói felkarolják a szyr nyelven megszólamlott hellenismust, és az arab irodalomba kebelezik be a görög-szyr szellemi munka összes kincseit.

Kétségtelenül a művelődés történetének nevezetes fordulópontja, mely annál is méltóbb joggal veszi igénybe

¹⁾ Röviden Lewes *A philosophia története Thalestől Comte-ig* ford. Bánóczy József I. köt. 239. és kk. lapjain. V. ö. *Budapesti Szemle* 1892. LXX. köt. 372. és kk. II.

mindazok érdeklődését, kik az emberi szellem haladásának útjait figyelemmel kísérik, minthogy a keleti gondolkodók munkája volt az alap, melyen az európai tudomány a középkorban felépült.

Érdemes volt ennél fogva, ezen most már elavult irodalom részleteire történelmi szempontból is ügyet vetni.

Ama nagy fordítási tevékenység, melyet a Kelet tudós körei a görög philosophia, orvostan, matematika, astronomia stb. főmunkáinak arab tolmácsolásában kifejtettek, századunk eleje óta előkelő módon foglalkoztatja a keleti irodalom- és kultúrtörténet művelőit. 1830-ban a göttingai tudós társaság egy pályakérdés kitűzése által óhajtotta előmozdítani e tevékenység bibliographiai összefoglalását azon czélra, hogy ily munka révén tisztán láthassuk: a görög irodalom, mely kincseinek fennmaradásáért vagyunk adósai a keleti szellem iparkodásainak? A göttingai akadémia korszerű pályakérdésének köszönjük Wenrich Ján. György bécsi professor pályanyertes munkáját: »*De auctorum graecorum versionibus et commentariis syriacis, arabicis, armeniaticis persicisque Commentatio*«, mely Lipszében 1842-ben jelent meg.

Wenrich könyve bár, mondhatni, nem éppen száraz, de mindenesetre főképpen bibliographiai bemutatása azon bő és gazdag anyagnak, melyet éppen felolvasott czíme jelez, s melynek összefoglalását és rendszeres bemutatását kívánta a göttingai akadémia-pályakérdése. Egy évtizeddel Wenrich után Renan a felvetett kérdésnek úgyszólván gyökereihez tér vissza és a görög philosophia keleti elterjedésének legelső fokát, a szyr fordításokat külön veszi szemügy alá, de úgy hogy a bibliographiai pontosság és tökéletesség mellett az általános kultúrállapotok feltüntetésére helyezi a fősúlyt.

Az arab philosophia keletkezését és fejlődését csak úgy érthetjük meg helyesen, ha a közötte és a görög eredetiek között közvetítő szyr tudományt azon iskolák különfelesége szerint ismerjük, melyekben a szyr keresztyének, különösen a VI—VIII. század nesztorianusai, persa földön a görög tudomány konzerválásával szolgáltak az emberiségnek. E tények előadásával foglalkozik Renan legrégibb

tudományos értekezéseinek egyike a »*De philosophia peripatetica apud Syros* (Páris 1852.) cím alatt latin nyelven megjelent *thèse*. Különös érdeme ezen munkának, hogy a négy évtizeddel ezelőtt hozzáférhető, azóta természetesen óriási mód megbővült forrásanyag alapján feltünteti az egyes iskolák részét ama nagy munkásságban, mely a nesztoriánusok kezdeményezését környezte és követte. Az edessai iskolából indul ki Aristoteles szyr tanulmányozása, honnan a tulajdonképpeni Persia földjére terjed, ahol Chosroes kortársa, Paulus honosítja meg a peripatetikus philosophiát. Majd a jakobita keresztyének, a Reszaina és Kinneszrin-ben virágzó iskoláikkal szegődnek a görögök tolmácsolóivá. Ily nagy előmunkálatokkal találkozik az iszlám, melynek tudósait a szyrek, még pedig nemcsak a keresztyének, hanem az úgynevezett harrániak is, a régi aramäus pogányságnak a VIII. századig fennmaradt utolsó tanui, avatnak be a görög tudományba. E ponton keletkezik a szyr peripateticusok közvetítésével a philosophiának és az exact tudományoknak arab nyelven való megszólaltatása.

A muhammedán khalifák pártolása mellett sűrű tevékenység indul meg a görög tudomány alampunkáinak arab nyelvre fordítása körül. Mondhatni, mintegy varázsütesre megterem a philosophia és az exact tudományok arab terminológiája. Nevezetes, hogy a középkori orvostudománynak (és az asztronómiának nagy részben még mai napig is) műszavai, azok az arab kifejezések, melyeket a görög munkák arab feldolgozói használtak és európai latin fordítóik némi torzítással egyszerűen átvettek, amint erre nézve a híres anatomus, *Hyrtl* egy munkájából száz példát is meríthetni.¹⁾ Az arab fordítók nagy gonddal és tapintattal dolgoztak. Ezt nemcsak azon szellemes mód bizonyítja, melylyel egészen más eszmekörre termett nyelvüket az abstract gondolkodás, a speculativ elmélyedés eszközévé tették, anélkül hogy, mint ez hasonló alkalommal a latinnal és modern nyelveinkkel történt, barbár szóalkotások, helytelen szófűzésel és egyéb nyelvbűnökkel a nyelv tisztaságán csorbát

¹⁾ *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie* (Wien, 1879.)

ejtettek volna; hanem azon könnyed találékonyság is, melyel a görög szövegnek csakis a görög eredetiben alkalmas fordulatait, fordításukban saját nyelvük szellemébe átvették. Silvestre de Sacy erre nézve egy igen jellemző példát idéz Galenos arab fordításából; ennél alkalmasabb példát e jelenség szemléltetésére alig lehetne felhozni. Galenos egy értekezésében ugyanis azt mondja, hogy azt, ki az aggkor harmadik fokát eléri — három fokra osztja ugyanis Galenos a vénkort — azért nevezik görögül πέμπτος-nak: ὡς οἱ τὰς ἐτυμολογίας χαίροντες φάσι παρὰ τὸ ἐκπέπεσθαι τὴν εἰς ἄδου δηλονότι πομπήν. Már mostan mit csinál az arab fordító ezzel az etymologiai játékkal? Egyszerűen így fordít: »Az etymologia barátai azt mondják, hogy azért nevezik az aggkor harmadik fokára lépőt *haram*-nak, mert e szó *ahrám*- (pyramis, siremlék)-ből származik; nem sokára ide kerülnek azok, kik a *haram* fokán állnak.«¹⁾

A fordításokra csakhamar a magyarázó munkák következnek: a görög alapmunkák értelmező körülírásai és rendszeres kommentárjai. *Alfárábi* (megh. 950-ben) — kinek neve valamiképpen a mi Sz. Katalin-legendánk hagyományába is bejutott²⁾, — *Ibn Szína* (Avicenna, megh. 1026.) és *Ibn Rusd* (Averroës, megh. 1198-ban) nevei jelzik e magyarázó tevékenység különböző fokait. A marokkói származású *Averroës* képviseli az Aristoteles-magyarázás tetőpontját az arab philosophiai irodalomban, éppen úgy mint fordulópontját az európai scholasticismusban.

A philosophia történetének ez emlékezetes alakja az, mely kapcsolatban a szyr peripatetikusokkal Renannak érdekét, egyaránt mint philosophusét, mint történészét és mint philologusét hosszú ideig bilincselte. Averroës az Aristoteles nagy magyarázója, kiváltképen »a magyarázó«, kinek munkáiból ismerték csak keleten és nyugaton a stagirítát, kinek neve a nyugati világban a szabadon gondolkodás vajjudásai között századokon át mintegy jelszóvá vált.

¹⁾ Silvestre de Sacy *Relation de l'Égypte par Abd-allatiph, médecin arabe de Bagdad etc.* (Paris 1810.) 293. l.

²⁾ Szilády Áron, *Régi magyar költők tára* I. köt. 307. lapján.

a pártok harcában, ki egyaránt felmagasztalva és sárba tiporva, végül mintegy mythikus alakká változott, a szabad gondolkodás ellenségei képzeletében már nem is egyén, hanem fogalom, a rontó törekvések megszemélyesítője.

Ezen férfiú és irodalmi munkája, azon befolyásnál fogva, melyet a gondolkodás történetére gyakoroltak, Renan szemében érdemesek voltak arra, hogy kedvükért a scholasticismus ellen táplált ellenszenvét leküzdje és hosszabb ideig magát s tanulmányait számára lekösse. Mert hisz már volt alkalmunk pár szóval érinteni is, bizony ő nem igen szerette a scholasticismust. »A gondolkodó önteltség és a hiszékenység bizarr vegyülete, mely eltompulása korszakában lépre keríté az emberi szellemet«¹⁾ — ez erős szavakkal jellemzi egy helyen a scholasticismust. Mindamellett azon nagy kultúrtörténeti tanulság, mely az Averroës hatásának tudásából a nyugoti művelődés történetének ismeretére hárul, arra bírta őt, hogy a scholasticismust is bebarangolja és e határtalanul meddő és terméketlen sivatag homokjából kiszedjen egy pár gyöngyszemet, maradandó értékűt a gondolkodás fejlődésének láncolatában. »Azon pillanatban, — úgymond előszavában, — hogy elismerjük, hogy az emberi szellem története a legkomolyabb valóság, mely kutatásaink számára megnyílik, jelentőséget és értéket nyer minden vizsgálódás, mely arra irányul, hogy a múltnak egy-egy zúgát megvilágítsuk. Bizonyos tekintetben, sokkal fontosabb megismerni: hogy az emberi szellem mit gondolt egy problémáról, mint véleménynyel bírni magáról a problémáról. Mert habár magát a kérdést nem is lehet megoldani, az emberi szellemnek azon munkája, melyet megoldására kifejtett, egy tapasztalati tényt alkot, mely mindenkor érdekel bir.«²⁾

Renan azon bő irodalmi készlet segítségével, melyet egy tanulmányútja alkalmával Olaszországban gyűjthetett, ahol a scholasticismus emlékeiben gazdag könyvtárakban

¹⁾ *Nouvelles études d'histoire religieuse* 414. lap »cet amalgame bizarre d'outrecuidance rationnelle et de crédulité qui fut la glu de l'esprit humain en sa période de décrépitude«.

²⁾ *Averroës et l'Averroïsme*; préface p. XI.

kiegészíthette azon anyagokat, melyeket a francia gyűjtemények, különösen a scholasticismus történetére nézve oly gazdag Sorbonne kézíratai nyújtottak, az Averroës philosophiáját és történelmi hatásait kimerítően felkutatta. Tanulmányozta első sorban e philosophiának sorsát a muhammedán világban, ahol Averroës idejével kezdődik a szabad gondolkodás súlyedése, a philosophiának a vallás ellenségeként való megbélyegezése. Mióta Renan munkája e fejezetet megírta, e téren is megnövekedett e kérdések tanulmányozására szolgáló hiteles anyag. S erre nézve csak egy adatot akarok említeni. A philosophia elleni harcznak képviselője a keleten a híres *Al-Gazáli* (szül. 1058-ban, megh. 1111-ben), ki maga is a philosophián kezdé szellemi munkáját, később a skepticismuson át pietistává lett és több munkájában elkeseredett harczot vívott az aristotelismus ellen, philosophiai tudását csakis arra való eszköznek tekintvén, hogy módszerével az eretnekek és hitetlenek ellen annál biztosabban intézhesse támadásait. Persze az ő munkái sem menekültek azon sorstól, melyre ő szívesen ítélte volna a philosophiai könyveket. A XI. század végén, még *Al-Gazáli* életében, Cordova ulemái egy fetvát írtak alá, melyben *Al-Gazáli* főmunkájának »*A hittudomány felélesztésének*« olvasását főbenjáró bűnnek mondták, és elrendelték, hogy e munkából található összes példányokat máglyára vessék.¹⁾ Pedig ez a *Gazáli* volt az ő korában a philosophia legelkeseredettebb, legveszélyesebb ellensége, ki csapást csapás után mért a philosophiára és a vele kapcsolatos természettudományokra, melyeknek képviselői a világ teremtett voltát, az isteni gondviselésnek a részletekre kiterjedő hatását tagadták, a profétismust egy pszichologiai ténynek, az ember lelki élete természetes úton magyarázható jelenségének tekintették, a világnak örökkévalóságát tanították, ellenben a lélek egyéni halhatatlanságát és minden egyéb e tan körül csoportosuló tételek igazságát tagadták. *Al-Gazáli* vitairata ellen, melyet e czímen tett közzé: »*A philosophusok össze-*

¹⁾ Dozy *Geschichte der Mauren in Spanien* (Leipzig 1874.) II. köt. 387. lapján.

ömlása« (tahâfut al-falâszifa) Averroës kelt síkra »Az összeomlás összeomlása« (tahâfut al-tahâfut) című replikával, melyben a Gazáli támadásainak gyengéit, ellenmondásait fedi fel és, mint egyéb irataiban is, azt az álláspontot foglalja el, hogy philosophia és theologia két egymástól teljesen független, egymás ellen harczba nem bocsájtható elemei az ember szellemi életének.

A Gazáli vitairata és az Averroës replikája a philosophia és muhammedán dogmatika egymás ellen viselt harczainak legelevenebb és legfontosabb okiratai. Mindkettő azonban akkor, midőn Renan Averroës-könyvét megírta, sőt a legújabb időg is, csakis zsidó fordításban és az ennek alapján, mindenféle elhagyással ¹⁾ és interpolációval készült latin fordításokból volt ismerve: Al-Gazáli könyve e címen: »*Destructio philosophorum*«; Averroës válasza: »*Destructio destructionis*.« Nehány év óta mindkét iratnak arab eredetije is hozzáférhető, és e szövegeknek a fordításokkal való összehasonlítása lépten-nyomon meggyőz bennünket arról, hogy a XI. század szellemi mozgalmaira oly fontos okiratokat, csupán csak a fordítások alapján, vajmi fogyatékosan ismertük. Midőn e sorokat írom, egy érdekes arab kötet fekszik előttem, mely Kairóban 1303-ban (=1885/6.) jelent meg; érdekes nemcsak azért, mert a két *Destructio* eredeti szövegét tartalmazza, hanem különösen még azért is, mert ez irodalom egy harmadik okmányát is elénk tárja, mely ha nem is tartalmánál, de azon alkalomnál fogva, melyből irták, mindenesetre figyelmet érdemel. Ez ugyancsak »*Destructio*« című munka előszavából az tűnik ki, hogy Konstantinápoly meghódítója, II. Mohammed szultán rendeletéből készült. A nagy török hódító, ki buzgó muhammedán létére egyáltalán nem idegenkedett a görög műveltségtől ²⁾ és, mint Kritobulos könyvéből is tudjuk,

¹⁾ Ugyanez esett meg Averroës egyéb munkáin is; az elhagyott helyek sokszor azon zsidó fordításokból állíthatók helyre, melyekből a latin szövegek készültek. Egy érdekes példát nyújt Renan *Averroës* p. 168. jegyzete.

²⁾ A nevét viselő mecset építését Christodulos görög építő művészre bízta. Demetrios Bikélas czikke: *The Subject of the Byzantine Empire*, à *Scottish Review* IX. köt. (1887. április) 278. lapján.

nagy érdekléssel viseltetett a philosophia iránt — Georgios Amérükész byzanczi philosophust udvarához vonta és vele philosophiai kérdésekről vitatkozott ¹⁾ — Musztafa Chodsa-záde brusszai theologusnak megparancsolta, hogy írjon Al-Gazáli módjára egy könyvet, melyben a vallás javára a philosophusok tételeit megczáfolja. Igen érdekes vonás a byzanczi birodalom megdöntőjének jellemére nézve. Theologiai hajlamaival is talán a byzanczi császárok nyomaiba óhajtott lépni.

Ez egy példa is mutatja, hogy Renan, ha halála előtt a legutószor 1863-ban megjelent Averroës átdolgozására határozza el magát, már több eredeti anyaggal rendelkezik, mint a mennyi munkája megírása idejében hozzáférhető volt. Az Averroës-iratainak zsidó fordításából is sok, abban az időben még kiadatlanul heverő, vagy egyáltalán nem is ismert anyag van most kezünk ügyében; az arab eredeteikből is *Fausto Lasinio*, olasz tudós, az arab Averroësmusnak Renan után legilletékesebb ismerőjének ²⁾ többrendbeli publicatioi alapján is több vált hozzáférhetővé, mint a mennyi az ötvenes években felmutatható volt. Egyáltalán nevezetes, hogy, míg Averroës philosophiai iratainak eredeti arab szövegéből aránylag csak csekély mutatványok maradtak fenn, — Európában ³⁾ csakis az Escorial és a florenczi Laurentiana gyűjteményekben vannak eredeti Averroësszövegek kimutatva — addig latin fordításaik, úgy mint azon zsidó szövegek, melyek alapján amazok készültek, csudálkozást gerjesztő sűrűséggel bírtak elterjedni. »Averroësnek latin kiadásai, akár munkái egyes részei, akár teljes munkái — úgy mond Renan — a szó legszorosabb értelmében megszámlálhatatlanok. 1480-tól 1580-ig alig múlt el egy

¹⁾ *Critibulos, Vie de Mahomet II.* éd. Déthier p. 274. (fordítás p. 291.)

²⁾ *Studi sopra Averroë* (Florencz 1878.).

³⁾ A kairói alkirályi könyvtár katalógusának nemrég megjelent VI. kötetében (90. lap.) Averroës négy munkáját tartalmazó kötet van felemlítve; tartalmazza Aristoteles 1. De coelo et mundo. 2. Auscultat physicae. 3. De generatione et corruptione. 4. Meteorologia című munkáinak magyarázását.

év, mely egy új kiadás megjelenését ne látta volna. Csak az egy Velenceze többet mint 50-et nyújtott, melyek közül tizenégy vagy tizenöt többé-kevésbé teljes kiadás.¹⁾»

Mily szorgalmas tanulmány tárgya lehetett a legbővebb körben ez arab író, kinek munkái a könyvnyomtatás kezdő ifjúkorában ily sűrűen foglalkoztatják az alig kifejlesztett mesterséget; mily nagy hatása lehetett ama kor tudományára, ha mindig újból és újból kértek belőle és ha, mint ez csak alapmunkákon szokott megesni, egy évszázadnál tovább mindig újabb kiadásairól kelle gondoskodni?

E hatás tanulmányozása és történelmi előadása, Averroës philosophiájának állása az európai világban: ez adja meg Renan munkája második részének (200—480. l.) a tartalmát. Átlátszó, világos előadása lebilincseli figyelmünket a scholasticismus fejlődésének főbb mozzanatai számára, melyek között az Averroës befolyása nem a legutolsó helyet foglalja el. Legelőször Raymundus, toledói érsek (1130—1150) kezdett arab munkákat latin nyelvre fordíttatni. Averroësre 1230-ban került csak a sor, a midőn Michael Scotus a híres arab gondolkodó némely philosophiai értekezését szerezte meg az európai böleselkedés számára. E példát sűrűen utánozták és alig egy pár évtized alatt a teljes Averroës-sel rendelkezett a scholasticismus. Már Aquinói Sz.-Tamás, midőn az Averroës philosophiájával ellenkező tételeket tanít, Renan kimutatása szerint (237. lap), módszerében Averroës-t követi, az ő módszerének befolyása alatt áll. De bár a módszer alaki mozzanatai nagy befolyást gyakorolnak a scholasticismusra, a thomisticus tanítás éles ellentétbe helyezkedik ellenében. A scholasticusok körében egy nagy Averroës-ellenes mozgalom támad, melynek legélesebb kifejezője Raymundus Lullus, aki még a vienne-i zsinat (1311) elé is viszi az Averroës elleni polémiát, és az arab philosophus azon számos tételein kívül, melyek már kétszáz évvel előbb a *Destructio philosophorum* muhammedán szerzőjének ellenmondását hitták ki, különösen még azon tanában ütközik meg, mely szerint philosophia és theologia az emberi szel-

¹⁾ Renan *Averroës* 85. és kk. lapjain.

lemnek két egymás mellett megálló, egymással nem azonos, de egymás köreit nem érintő, egymás által ennél fogva meg sem czáfolható oldalait képviselik. »multa esse vera secundum fidem, quae tamen falsa sunt secundum philosophiam« (258. lap).

Ez éles polemia mindenestre nem csupán az Averroës könyvei ellen van intézve, hanem a scholastikusok azon köre ellen, mely az Averroës tanítása alapján fejlesztette a keresztyén philosophiát, más szóval az *Averroïsták* ellen. Hát ezek kik voltak, és hol fejtették ki tanaikat?

Renan e kérdésre egy felfedezéssel felel, mely azóta valószínűleg, a középkori philosophia történetében közkeletűvé vált, de mely az ő Averroës-munkájában van legelőször kimondva. Kimutatja ugyanis, hogy a XIII. században két középpontja volt az averroïsmusnak Európában. »J'espère démontrer que sans abuser de la conjecture, on peut désigner comme les deux foyers de l'averroïsme au XIII-e siècle, l'école franciscaine et surtout l'Université de Paris.« Ez állítását nemcsak ama kor egyházi irodalmából, hanem ezenkívül még a párisi Sorbonne könyvtárában felkutatott scholasticus irodalmi apparátussal bizonyítja. Jó gondolata volt, ez irodalmi készletet a Sorbonne kézirati kincstárában keresni; ez iskola averroïstikus múltjánál fogva legnagyobb valószínűséggel abban sejtette az e mozgalmat tükröző irodalmi emlékeket.

A párisi iskola után az averroïsmus különösen Olaszországban talál új hazára, a hol hohenstaufeni II. Frigyes, az abbászid khalifák nyomaiba lépő császár, arab fordító iskolát honosított volt meg, mely a mit csak értékkel bírónak sejtett az arab tudományos irodalomban, a császár rendeletére és támogatása mellett az arabból zsidó nyelvre fordít le; e zsidó fordítás volt aztán a közvetítő szöveg, melyből a latin kiadások eredtek.¹⁾ Így tehát Olaszország

¹⁾ E fordítások irodalmáról tájékoztat Wüstenfeld, *Die Übersetzungen arabischer Werke ins Lateinische seit dem XI. Jahrhundert* (Göttingen 1877.) és most különösen még Steinschneider Móricz nagyszabású munkája; *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher.* (Berlin 1893.)

volt a legalkalmasabb talaj, a melyen az averroïsmus tenyészhett és fennmaradhatott, itt különösen a páduai iskolában, még soká azon időn túl (XVII. század), hogy a renaissance az arabok uralkodó szerepének a philosophiában véget vetett volt.

A kultur- és irodalomtörténet e fontos fejezetének van szentelve Renan Averroës-könyve. Az arab philosophiát első kezdeteitől, fejlődése történetének legnagyobb alakján, Averroës-en át elkíséri végső süllyedéseig, midőn a Keleten enyészetnek induló aristotelismus ugyancsak Averroës munkái révén utat nyit magának az európai iskolákba, a hol akár felkarolva, akár pedig ellenmondással sujtva, a gondolkodás fejlődésére elsőrendű befolyást gyakorol.

Úgy hiszem, méltán sorozhattam az »Averroës«-t Renan *orientális* munkái közé, bár túlnyomó fele a *Nyugat* irodalmával és műveltségével foglalkozik. Ide sorozhattam pedig nemcsak kiinduló pontját tekintve, hanem azért is, mert Renan e munkájával mutatja meg az orientális tudomány azon feladatát, hogy túllépvén szokott korlátain, a csakis saját körében található segédeszközökkel nyugati kulturánk történetének felvilágosítására közreműködjék. Az *Averroës et l'Averroïsme* fényes példáját mutatja annak, hogy az arab philosophia magában véve vajmi száraz és meddő tanulmánya mily kapcsolatban nyerhet általánosabb, messzeható értéket. S mondhatni, hogy e szempontból Renan tanulmányának nagy hatása is volt azon kutatások ébresztésére, melyek az arab philosophiának a nyugati műveltségre való befolyását tűzték ki részletes tanulmányúl.

Magát Renant a közép- és újkori Kelet csakis e szempontból érdekelte. Csekélyebb mértékben vonzották figyelmét a muhammedán Kelet azon jelenségei, melyek csak magukban véve bírnak érdekekkel, de európai civilizácziónk fejlődésével kapcsolatban nem állanak. Meddőnek találta a Kelet középkorát; figyelme inkább az ó-kor nagy világtörténelmi eseményein függött.

»A keleti tanulmányok — így nyilatkozik — elsőrendű

érdekre számíthatnak, hasonlóra, sőt szerintem magasabbra a klasszikai irodalmaknál, amennyiben a régiség körében mozognak, azaz azon korszakokban, midőn a keleti világ forradalmaknak volt színtere, melyeknek örökségét mi vetjük át. A vedikus Indiának, a hébereknek, az assyroknak, a régi Persiának története saját magunknak is története, mert a mi műveltségünk gyökerei azon talajba nyúlnak, a hová a Vedák, a Biblia, a Zendavesta helyeznek bennünket, és mert még ma is érezzük hatását mindazon eseményeknek, a melyek ezer évekkal a mi időnk előtt a primitív Ázsiában, Ninivében, Babylonban, Susában és Kánaán országában lefolytak. Nem lehet ugyanezt állítani a Kelet modern irodalmairól. Ezek is nagy érdekléssel bírnak ugyan, minthogy a dolgok összeséből semmit sem szabad elhanyagolnunk, és minthogy másrészt az emberiség azon családjainak sorsa, melyeknek a körülmények legkevésbé kedveztek, számos ponton érintkezik a civilizáció általános fejlődésével. De végre különbséget kell tennünk a nagy áramlat között, mely az emberiséget egyhuzamban egy ismeretlen cél felé sodorja, és a folyam mellékes áramlatai között, melyek gyakran a főáramlatot akadályozni látszanak. Az erkölcsöknek és az értelmiségnek rettenetes sülyedése a muhammedán tartományokban, különösen a középkor második felétől kezdve, mindig elundóított engem, és csudálom a philologok lelkiismeretességét, kik ezen sülyedő félben levő világnak ugyanazon gondot szentelik, mint a görög szellem vagy az ókori India és Judaea előkelő maradványainak. De a történet legszomorúbb lapjai is magyarázókra szorúlnak, és a tudományos munkában hálával kell viseltetnünk azok iránt, kik a legrosszabb részt választják a maguk számára.«¹⁾

E nyilatkozatából könnyen következtethetjük, hogy Renannal nem igen fogunk találkozni az arab, persa vagy török irodalom művelői között.

A régi civilizációk bírják előszereteté; ezek örökségének vagyunk kezelői mi, és azért érdemesek arra, hogy még ma is beléjük mélyedjünk.

¹⁾ *Questions contemporaines* 177. lap.

Renan *semitista* volt. Nem tartozik azonban azon úttörők közé, kiknek nevéhez a legrégibb sémi műveltség, az assyriainak felderítése van kapcsolva. Midőn Le Hir-nél tanult, még csak a legelső tapogatódzás idejét élte az ékirati philologia, mely azóta a francia tudományosságban oly nagy számot tesz. »Néha úgy tünik fel előttem, úgy mond önéletrajzában, hogy a mit nem ő tőle (Le Hir-től) tanultam, azt soha meg nem is tanultam.« Le Hir biztos philologiai disciplinájában pedig ne » volt helye az assyriológianak, mely abban az időben biztos módszerrel még nem dolgozhatott. Oppertnek, a nagynevű francia assyriologusnak, e tudomány egyik úttörőjének, még a hatvanas években is küzdenie kellett azon gúnyos skepsis ellen, melylyel Renán az ékirat-tudósok felfedezéseit fogadta. Még azt sem akarta nekik elhinni, hogy amit ők a másodosztályu, azaz a sémi ékiratokból kisillabizáltak, csakugyan sémi nyelven legyen írva és sémi grammatikával szerkesztve. Ezt nem találhatjuk feltünőnek, ha azon bizonytalanságot vesszük fontolóra, mely egészen a nyolczvanas évekig, midőn az ifjabb német iskola szilárdabban vetette meg az assyr nyelv grammatikai alapját, e nyelv szabályai terén uralkodott. Még 1879-ben a philologiai akribia egy híres német képviselője, *Nöldeke* annyi tétovázást talál e tudományban, hogy azt a dilemmát kénytelen felvetni, hogy a tapasztalt tényállás szerint az assyr nyelv vagy épenséggel teljesen grammatikátlan nyelv, vagy pedig az emlékek keletkezése korában régen kihalt nyelv, melynek ősi grammatikáját maguk a feliratok szerkesztői sem ismerték már.¹⁾ Ily helyzetben találta még Renán az assyriológiát. Nem volt neki való dolog. Nem telepedett meg oly talajon, melyet kétségtelen értékű eszközökkel fel nem szánthatott. Süppedeknek vélte az assyriologia földjét;²⁾ rajta nem érezte magát biztonságban: ezért távol maradt tőle.

¹⁾ *Zeitschr. der deutschen morgenl. Gesellschaft* XXXIII. köt. 332. lap.

²⁾ *Histoire générale* 71. lapján ama kor assyriologusairól így szól: »les savants, qui avec plus de hardiesse et d'ardeur que de philologie et de méthode se sont lancés dans l'interprétation de textes

»Az ígéret földje« Kanaán, beleértve az ó-kor nagy kereskedő népétől, a phoenikaitól, lakott tengerpartot, ez volt a talaj, melyen legszivesebben mozgott, melynek régiségével foglalkozott dolgozó szobájában, tanári székén és az irodalomban. A kanaáni népek nyelvei, vallásai, történelmi viszonyosságai, hatásuk a világtörténelemre: ezek azon pontok, melyek szellemét az orientális ó-korral folytonos érintkezésben tartották.

Azokra térünk át, a miket a tudomány e kérdéseiről dolgozva megteremtett.

2.

V.

Már a Saint-Sulpice papnövendékére elbájoló varázsszal hatott a *héber nyelv*; rajongott érte. Ennek tanulmányozása volt az első lépés, melyet Renan a keleti tudományok ösvényén tett. E nyelv és a hozzá legszorosabb rokonságban álló nyelvcsalád mindig alaposabb és behatóbb fürkészése maradt is életének legkiválóbb szenvedélye. Legkésőbb aggkoráig bámulója maradt az Ó-Testamentum nyelvének, melynek jellemzését talán a legszebb mondások egyikében foglalja össze, melyeket remek prózája előhozott.¹⁾ »Aczélnyilas tegez, hatalmasan csavarodó hajókötel, érczkürt, két-három harsány hanggal a levegőt átszelő: ilyen a héber nyelv. Az ily nyelv nem fejezi ki a philosophia gondolatát vagy a tudomány eredményét, sem kételyt, sem a végtelen érzetét. Könyveinek betűi csekély számúak: de tűz-betűk. Ez a nyelv csak keveset fog mondani, de mon-

peut-être à jamais fermés pour la science.« 75. lap: »S'il faut savoir gré aux personnes qui s'aventurent sur ces terres inconnues en s'exposant à mille chances d'erreur et de non-succès, la plus grande réserve est commandée en présence de résultats contradictoires, obtenus par une méthode incertaine, et quelquefois présentés sans aucune démonstration.«

¹⁾ E hely fordítását t. barátom, *Angyal Dávid* ur érdeklődésének köszönöm.

dásai akár kalapácsütések zuhannak az üllőre. A harag árjait fogja önteni, bőszi kiáltást fog hallatni a világ visszaélései ellen; a világ négy tájékáról ostromra csődíti a szeleket a rossznak várai ellen. A szentek szentjének ünnepi harsonája köznapi czélok szolgálatába nem szegődik. Nem fejezi ki a lelkiismeret önkéntelen gyönyörét, vagy a természet derűtségét; de harsogja a szent háborút az igaztalanság ellen, a nagy panegyriomokra szólító felhívást. Ünnepi szózatot hallat és a rémület hangjait. Az új hold ünnepeinek sípja lesz és az itéletnap trombitája.«¹⁾

A héber irodalom folytatott tanulmánya az emberi lélek ily hatalmas eszközévé fokozta a biblia nyelvét Renan szemléletében. Egy félszázaddal előbb a seminarista ifjú ugyanabban a nyelvben a maga egyszerű szerkezetével csakis »a tiszta eszme közvetlen kifejezését«²⁾ bámulta, benne »valóságos gyermek-nyelvet«³⁾ látott.

Héber irodalmi kutatásainak nyomait a biblia egyes könyveiről közzétett fordításaiiban bírjuk,⁴⁾ melyek mindegyikét magyarázó, a fordításokat igazoló jegyzetek kísérik és terjedelmes irodalomtörténeti tanulmányok vezetnek be. Jellemző dolog, hogy az eredetükre, szerkesztésük korszakára nézve legtöbb talányt nyújtó három hagiographumot választotta feldolgozásra: a *Jób* könyvét,⁴⁾ az *Énekek énekét*⁵⁾ és a *Prédikátort*.⁶⁾ Fordításai az e nemű művek között klasszikus mintáknak vannak elismerve a francia irodalomban. Exegetikus értékükről és irányukról még a jelen fejezet összefüggésében lesz alkalmunk szólni.

¹⁾ *Histoire du peuple d'Israel* I. köt. 102. lapján.

²⁾ Lásd fönt a 8. lapon.

³⁾ A biblia fordításáról mint irodalmi feladatról ébresztő eszméket közölt 1858. végén a *Journal des Débats* egy cikkelyében melyet 1884-ben a *Nouvelles études d'histoire religieuse* című gyűjtemény (167—183) során újból kiadott.

⁴⁾ *Le livre de Job traduit de l'hébreu avec une étude sur le plan, l'âge et le caractère du poème.* (Paris 1859.)

⁵⁾ *Le Cantique des Cantiques traduit de l'hébreu avec une étude etc.* (Paris 1860.)

⁶⁾ *L'Ecclésiaste traduit etc.* (Paris 1882.)

E tanulmányainak legérettebb gyümölcsét azonban abban a munkában adja elének, melylyel irodalmi pályáját lezárja: az *Izrael népe történetében*, egy öt kötetre tervezett műben, melyből három kötet még Renan életében látott világot, kettő kéziratban, sajtóra teljesen készen maradt utána; ezek közül az egyik, az egész munka negyedik kötete, már ez évben megjelent,¹⁾ az utolsó megjelenése, mint mondják, nem fog soká késni. E munkában Izrael népe történetét, az ősidóktól egészen a zsidó állam elpusztulásáig írja meg, a mely ponton az »*Origines du Christianisme*« 6 kötetéhez kapcsolódik. Az orientalizmus körébe e történetnek csakis a görög befolyást megelőző korszakok esnek. Ez okból jelen értekezésünk e munkát a negyedik kötet körülbelül közepéig (193. lap) veszi figyelembe. Az ez után következő részei a világtörténelmi és vallástudományi szemléletre tartoznak.

Nem lehetne mondani, hogy Renan e nagy munkája megalkotásához, tudományos hattyudalához azon lelki rokonszenvvel közeledett legyen, melyet a héber irodalommal egy félszázadon át folytatott szorgalmas érintkezése után könnyen feltételezhetnénk.

Úgy látszik, leginkább a héber nyelv, a tőle oly lelkesedéssel bámult héber nyelv volt eleinte azon kapocs, mely őt a bibliai iratokkal elválaszthatlanul összefűzi. Lelkének kevés hajlandósága volt a *világnézet* azon módja felé, mely a bibliában, vagy bármely vallásos irodalomban nyilatkozik. Folyton át van hatva azon világtörténelmi nagy jelentőség tudatától, mely ez irodalomból kisugárzik; igazsággal méltatja azon új eszméket, melyek itt legelőször adattak az emberiségnek; de legtávolabb van attól, hogy e légkörben otthonosnak érezze magát. Nem volt biblikus lelkületű ember. Legalább ő maga nem hiszi magát ilyennek.

Személyes vágyai és hajlamai inkább a hellén régiség felé vonzzák őt, ki az Akropolis láttára »az isteninek nyi-

¹⁾ *Histoire du peuple d'Israël* I. kötet 1887., II. köt. 1889. III. köt. 1891., IV. köt. 1893; ezentúl csak e kezdetűkkel idézzük: *HPI*.

latkozását érzé«¹⁾ és a névtelen istennőhöz »dont le culte signifie raison et sagesse, . . . dont le temple est une leçon éternelle de conscience et de sincérité« azt az imát intézi, mely a világirodalom remekéül fog tündökölni mindig.²⁾ Így tehát kevés rokonérzést vall azon eszmék iránt, melyekkel a mint mondja, »a Szyria egy zúgában letelepedett kis néptörzs lángoló szelleme a hellenség hiányait kiegészíté«. Hatvan éves korában, midőn Izrael népe történetének megírására készül: »Boldog — úgymond, — ki hatvan éves korában szeretettel írhatná meg ezt a (görög) történetet, miután teljes életében azokat a munkákat tanulmányozta, melyeket neki a tudós iskolák szenteltek; a legmagasztosabb öröm, a mit csak ember élvezhet, volna az ő jutalma.« Az Ó-Testamentom önfeláldozó *názir*-jához hasonlítja magát azzal a rendeltetésével, hogy legkorábbi ifjúsága óta mintegy fogadalom által van a biblia tudományához lánczolva; ha újra születnék, életét a görög nép története megírásának szentelné.³⁾

Már e subjectiv érzés is folyton arra készti, hogy minden alkalmat megragadjon arra, hogy azon gondolatokat, melyekkel Hellas adományozta meg az emberiséget, azokkal az eszmékkel állítsa párhuzamba, melyek »a Szyria egy zúgában letelepedett néptörzs« lelkében fogamzottak meg legelőször. Mindig más meg más szempont nyílik neki arra, hogy Görögország és Palesztina szellemi párhuzamát a legkülönbözőbb irányban megkisértse. Mélyreható szeme a héberrek szellemi történetének mindig más meg más mozzanatát találja alkalmasnak arra, hogy a hellen szellem fejlődésének megfelelő jelenségével szembe állítsa s vele összehasonlítsa. Elénk állítja hasonlóságukat, és felhívja figyelmünket azon jellemző vonásokra, melyekben különböznek. S midőn így a világtörténelmi ítélet mérlegének két serpenyőjére helyezi a héberséget egyrésztől, meg a hellenizmust másrésztől, mind-

¹⁾ *Souvenirs* 60. és kk. lapon.

²⁾ U. o. 62—72. »*Prière que je fis sur l'Acropole quand je fus arrivé à en comprendre la parfaite beauté.*«

³⁾ *HPI*. I. köt. VI—XI. lapjain.

inkább enyhébbé válik azon részrehajló szigorúsága, melylyel kiinduló pontján az előbbi ellen viseltetett. Történetében mennél inkább halad előre, annál élesebben domborodik ki a párhuzam eredményeül, hogy, bár »Görögország alkotta meg a civilizáció örök keretét, Izrael egy lényeges hozzáadással tette azt teljessé: a gyengék iránti gondnal, az egyéni igazság állhatatos követelésével.« Az elnyomottak védelme ez eszmekörben talált szószólókra. »Il a fondé la protestation du pauvre, la réclamation de justice et d'égalité, la fraternité au sein de la confrérie.«¹⁾ S ezért óriásinak mondja azt az osztályrészt, melylyel a művelt társadalom alakulásához a próféták és bölcsek azon körei járultak, melyeknek legszentebb érzéseit a Jób könyvének szerzője, Jesájás s Jeremiás hatalmas felszólalásai adták át az emberiségnek.

»A görög szellemé — úgymond — az elsőség az értelmi, philosophiai, politikai eszmék rendjében; a vallásos és társadalmi kérdések gyermeki vídamságát kerülük. Jesájás a jövő vallásának zászlaját tűzte ki, midőn Solon és a milétusi Thales még meg sem voltak születve. Jeruzsálemben felbuzdultak az igazságért, midőn Athénaeben és Spartában egy szó nem emelkedett még a rabszolgaság ellen, midőn a görög lelkiismeret, válságos viszonyok között, e végső döntéssel érte be: $\Delta\omega\varsigma$ δ' εταλείτο βουλή.«²⁾ S tovább Jeremiás alkalmával: »Solon és a hét bölc, a mint legendájuk gyönyörű gyerekségeiből felismerjük, több szellemességgel bírnak ugyan Jeremiásnál. De a mi a társadalmi kérdéseket illeti . . . a zsidó bölcsek óriási előnyben vannak. Semmi görög városban nem harcoltak annyi eredetiséggel a bálványimádás, a hasznot leső papok, a hatalmaskodó gazdagok ellen, mint Jeruzsálemben. Egy szóval, az *emberiség csatáját* egy ideig e kis városban vívták, tudniillik Jeruzsálemben.«³⁾ »Azt hiszszük, hogy az elnyomottak

¹⁾ *HPI*, III. köt. 251. l. V. ö. *Nouvelles études d'histoire religieuse* 10. l.

²⁾ *HPI*, III. köt. 91. lap.

³⁾ *Ugyanott* III. köt. 180. lapján.

legrégebb védői Izrael prófétái voltak, és ezért ítélünk számukra oly előkelő helyet a művelődés történetében.«¹⁾

De vajon folytathatjuk-e itt nagy munkája azon legjellemzőbb helyeinek kiemelesét, melyekben az emberiség erkölcsi és értelmi műveltségének e két tényezőjét és az azokat képviselő nagy egyéneket mérlegeli világtörténelmi hatásaiak szerint?

Nem akarok megfélekedezni arról, hogy ez alkalommal *Renant mint orientalistát* kell méltatnom, nem pedig történelmi nézeteit bemutatnom. A bibliáról való felfogása tehát itt nem azon szempontból tartozik reánk: hogy Renan miképpen vélekedett a bibliai eszmék helyéről az emberiség művelődésében, hanem inkább azon szempontból hogy mily állást foglalt ő maga szemben azon problémákkal, melyeket a biblia mint lezárt *irodalmi munka nyújt* élénk.

VI.

A bibliai kritika módszere, az ezen irodalom sajátos szerkezete alapján felmerülő kérdések természete szerint, sok ideig főképpen irodalomtörténeti szempontokat tűzött ki; a biblia *irodalomtörténeti* problémái, sok tekintetben mondhatjuk: talányai megoldását ismerte feladatának.

A kutatás ezen irányára, mint az imént mondtam, már maga a szóban forgó irodalom alkata is csábította a tudományos igazságot független szellemmel kereső kutatókat. Egy egységes cím foglal maga alatt oly munkákat és töredékeket, melyek keletkezésének ideje sok századra terjed; *egységes* munkaként jelentkeznek előttünk a vallásos gondolkodás és ihlet oly termékei, melyeknek — hogy csak egy példát említsek — némely részei a Kr. e. IX. századból valók, egyéb darabjai a VII. század ideális törekvéseit tükrözik, végre egy későbbi alkotó részét az előbbiektől a babiloni fogság élményei és szenvedései választják el. S ez

¹⁾ *HPI.* III. köt. 227. lap. *U. o.* a 233. lapon a Deuteronomium humanus törvényhozásának szellemét magasztalja a hasonkoru drákói törvények szelleme fölött.

alkotó részek sincsenek keletkezésésük chronológiai rendjében egymás mellé helyezve, hanem eredetüktől teljesen függetlenül vannak egymásba bele szöve vagy olvasztva. Egy fél ezredév medrében hullámozik tehát *egy* könyv, mely mint *egy* korszaknak egységes czéllal, ugyanazon egy alkalomra szerkesztett munkája élt a hagyományos köztudatban. Ily példákat bőven nyújt a kánon legnagyobb része és ennél fogva nagyon természetes, hogy a bibliai tanulmányok tárgyát évtizedeken át csupa irodalomtörténeti kritika képezi. Kutatják az egyes részek, és e részekben belül az egyes töredékek, keletkezésének idejét nyelvi és történelmi szempontból.

E tanulmányokat joggal tekinthetjük az irodalomtörténeti kritika módszeres iskolájának, melynek eredményei abban az időben, midőn virágzásnak indultak, a bibliai tudósok körén túl a múlt század legelőkelőbb szellemeinek érdekét is lefoglalták. 1797-ben Göthe azt írja Schillernek, hogy »most nagy sietve az Ó-Testamentomot és Homéroszt tanulmányozza, egyúttal Eichhorn bevezetését az elsőhöz és Wolf prolegomenáit az utóbbihoz olvasva.« »Es gehen mir dabei die wunderlichsten Lichter auf, worüber wir künftighar manches werden zu sprechen haben.«¹⁾ A biblia és Homérosz együttes tanulmányozása az Eichhorn és Wolf munkái vezérlete mellett, tisztán sejtetik azon szempontot, mely alatt a kora műveltségét vezető férfiú az Ó-Testamentom szemléletéhez járult.

Már e század harminczas évei óta kezdett azonban a bibliai iratok kritikai vizsgálata a pusztá irodalomtörténet keretén túl terjeszkedni. A hegeli iskola meghonosodása a theológiában a bibliai irodalom tárgyalásának módszerére is hatalmas befolyást gyakorolt. A fejlődési mozzanatok constructiója mintegy önmagától kínálkozott oly irodalom terén, mely egy csomóban hét évszázad szellemi munkáját fogja át. Az irodalomtörténeti kérdések mellett mindinkább új szempontok is érvényesülnek. Az *irodalom* fejlődése szük-

¹⁾ *Briefwechsel zwischen Schiller und Göthe in den Jahren 1794 bis 1805.*, kiadta R. Boxberger (Spemann) I. köt. 262. lap.

ségképpen az *eszméknek* változó fejlődését, a társadalmi, valóságos és állami élet *intézményeinek* is fokozatos keletkezését tükrözi. Ezek képezik a bibliai irodalomnak is színterét.

A szellemi élet, a társadalmi eszmék és az általuk teremtetett institutiók fejlődő keletkezése ama hét évszázadon belül: ennek felkutatása, kimutatása, a kritikai tudomány módszere előtt megállható constructiója volt tehát a bibliai irodalomtörténetet kiegészítő tanulmány.

Egyik nagy eredménye volt e kutatásoknak azon, most már meg nem ingatható igazság kiderítése, hogy, míg ez irodalom legrégebb rétegei a vallásos életet népszerű nyilatkozásában mutatják elénk, addig a hierarchikus irány előzményét a babiloni fogság képezi. E korszak, azon mozgalmak, melyek az állami élet restaurációját, Kyros idejétől kezdve, kísérik, teremtik meg a hierarchikus vallásfelfogást, az ezt megtestesítő intézményeket, melyeknek irodalmi lenyomatát a szent irások hierarchikus rétegeiben, a papi törvényekben találjuk. Így van egymásba szöve, az intézmények és az irodalomnak fejlődéstörténete, mely azonban csak azóta áll tudományos pozitív talajon, mióta a 30-as éveknek egy ideig háttérbe szorított törekvései (*Vatke, Georges*) legújabb időinkben ismét feléledtek és az e körbe tartozó kérdések a hollandi *Kuenen*, a német *Wellhausen* és mindenek fölött a skót *Robertson Smith* által élesebb és pontosabb módszerrel, a régi kísérleteknél sokkalta terjedelmesebb alapon és különösen *Robertson Smith* munkáiban ¹⁾ a zsidó őshintézményeknek egyéb sémi népek intézményeivel való kapcsolatuk szerint, kerültek a tudomány napirendjére. A harminczas évek kutatásai a Hegel philosophiájának *dialektikus* alapján indultak, melyet az éppen említett tudósok *philologiai* módszere váltott fel.

E tanulmányok most e gyönnálló, theologiai kapcsolatuktól teljesen felszabadult tudományt képeznek, melynek részletes eredményei ugyan teljesen lezárva, dogmatica vég-

¹⁾ *The Old Testament in the Jewish Church*. Twelve lectures on biblical criticism (Edinburgh, Black, 1881., második bővített kiadás u. o. 1892.) *The Prophets of Israel and their place in history to the close of the eighth century* B. C. Eight lectures (u. o. 1882.).

képpen megállapítva nincsenek, de melynek hullámzó, vitás kérdéseivel is számot kell vetnie az őstörténet, a társadalomtudomány művelőjének, az emberiség őshintézményei történetírójának is.

Mennél függetlenebbül, minden előre feltételezett állástól mennél szabadabban fejlődtek e kutatások, a kritika szempontjából annál bonyolódottabbá vált a bibliai régiség belső politikai és társadalmi történetének ügye. Az irodalomtörténeti kritika mindinkább lesoványította annak mértékét, a mi a kútforrásokul szolgáló okiratokból pozitív történet számba mehetett. A mit régi időkben valóságos történetnek adtak elő, abban a kritikai szemlélet azon köröknek felfogását ismerte fel a történet dolgairól, a mely körökben az illető okiratok keletkeztek. Ugyanazon események különféle okiratokban, melyek a források jelen szerkezetében, többé-kevésbé felismerhetőleg, egymásba szöve jelennek meg, különféle szempontokból vannak előadva. Így tehát a források készlete nem annyira azon idők történetének felderítésére szolgál, melyről azok szólnak, mint inkább a szellemi élet történetének adataiul azon időkre nézve, melyekben a forrásokként szolgáló okiratokat feljegyezték, illetőleg különféle szellemben megszerkesztették. Ezek hüvelyéből kell összehasonlítás alapján, a mennyire lehet, a történelmi igazság magvát kihámozni.¹⁾

A történelmi *tudás* ilyképen mindinkább sivárrá, negatív irányúvá vált. A századunk közepén uralkodó kritikai álláspont alapján *Ewald Henrik*, a nagyhírű göttingeni professor, a bibliai történelem-kutatás eredményeit egy nagyszabásu munkában foglalta össze, mely három évtizeden át Német- és Angolországban e tudomány alapkönyve volt.

¹⁾ Már a múlt század végén a szemlélet e módja polgárjogot nyert a művelt tudatban. 1797-ben Göthe *Woltmannak* éppen akkor megjelent »*Menschengeschichte*«-jéről szólván, nem győzi korholni a szerző elavult módszerét. »Az egész munka — így végezi bírálatát — homokra van építve, valóságos csodamunka, ha meggondoljuk, hogy Eichhorn Bevezetése ide s tova tiz éves és hogy Herder munkái még régibb idő óta hatást gyakorolnak.« *Briefwechsel zwischen Schiller und Göthe*« I. köt. 264. lapján.

Ewald, — kinek bár szigorú kritikai módszere theological szempontok hatják át, sőt nem egyszer saját subjectiv politikai életnézete is befolyást gyakorol reá — a források apróra terjedő kritikája mellett a történelmi realitás számára még nagyon bő teret talál a bibliai történetben. Egészen a legújabb időkig a régi héber történet előadása azon az alapon maradt meg, melyre azt Ewald nagy munkája¹⁾ helyezte, mely sokoldalúságánál fogva minden rokon vonatkozású kérdést is bele vont a kutatás keretébe és így a bibliai tudományt egyoldalú elszigeteltségéből kiemelte.

Azonban a bibliai okmányok legújabb analysisa, a történetbeszélő részeknek, mint történelmi forrásoknak élesebb bírálatával, a régiség zománczától megfosztott számos okiratot, mely azelőtt űs hagyományzámba ment. Mindinkább kidomborodott a babiloni fogság nagy hatása ez irodalom fejlesztésére. A történelmi könyvek terén legmélyebben *Graf Károly Henrik* vonta le az új elmélet tanulságait egy úttörő munkában,²⁾ melyet két évtizeden át Németországban is csak negativ túlzások halmazának, hyperkritikai furcsaságnak néztek volt, de melynek methodusa és eredményei azóta nagy tért hódítottak a bibliai tudomány ifjabb iskolájában, Németországban, Hollandiában, Franciaországban és, a mi különös említést érdemel, még az angol tudományban is (Robertson Smith, Rev. Cheyne, Driver, Montefiore).

Ez újabb módszer világánál mindinkább lejjebb kerültek a történelmi tudás kezdetei. Steinthal, a philosophiában, nyelvtudományban és bibliai irodalomban egyaránt nagyszabású kutató, alig mer pozitív történelmi forrásról szólni a Salamon király halálát és a zsidó birodalomnak két államává váló szétesztését megelőző időkre nézve.³⁾ Ez iskola tété-

¹⁾ *Geschichte des Volkes Israel* 7 kötet (1. kiadás, Göttingen 1843—49, 3. kiadás 1864—70); az ó-testamentomi történetre csak az első négy kötet tartozik.

²⁾ *Die historischen Bücher des alten Testaments*. (Lipscse, 1866.)

³⁾ *Zur Geschichte Sauls und Dawids* (Berlin 1891.) 4. lap.

»In dieser Hinsicht trete ich nun sogleich mit der Behauptung hervor, dass die Begebenheiten, welche unser Buch (t. i. a Sámuel nevé-

leinek alapján alkotta meg a bibliai idők történetét *Stade Bernát*, bibliai munkájában, mely azzal is, hogy a művelt közönség közt is nagyon elterjedt *Oncken*-féle gyűjteményt egészíti ki,¹⁾ azon meggyőződésnek gyümölcse, hogy az új iskola eredményei már elég biztosak arra nézve is, hogy a művelt köztudatba hassanak át és teljesen kiszorítsák a felfogás azon módját, melyet az *Ewald*-féle történelmi constructió alapján eddigelé követtek volt.

Nagyon természetes, hogy az újabb irodalomtörténeti eredményeknek ily szigorú és kiméretlen alkalmazása a történelmi előadásra, a kételyeknek egymásra halmozása, a kérdőjeleknek és hézagoknak tetézése ott, a hol még *Ewald*-dal történelmi tények tudásában megnyugodhatunk, természetes, mondom, hogy az ily negativ eredmények nem lehettek inyére azon tudósoknak, kik a negatiók mögött még egy mindenesetre fontos kérdésre óhajtottak feleletet nyerni vagy adni. Arra a kérdésre ugyanis: miképpen töltse ki a *történetíró* azon tátongó hézagokat, melyeket a kritikai elemzés alkotott, miképpen pótolja a biztosnak vélt történelmi tőke azon részét, melytől a kritika bennünket megfosztott?

E kérdésre különféle módon adnak feleletet azon történetírási kísérletek,²⁾ melyek bár elfogadván az újkori kritika eredményeit az irodalomtörténet számára, mindamellet pozitívabb, teljejebb, elevenebb képét óhajtják látni és bemutatni a történelmi előzményeknek, azon idők mögött is, a melyekben a *Graf*-istákkal a valóságos história kezdődik. S e kérdéssel érünk el azon fordulóponthoz, melyből azt a helyet is méltathatjuk, melyet *Renan* e tudomány történetében nagy munkájával: »*Histoire du peuple d'Israël*« elfoglal.

ről nevezett két könyv) berichtet, noch gar nicht innerhalb der geschichtlichen Zeiten Israels liegen, sondern noch in die Vorgeschichte fallen. Erst mit der Teilung des Reiches beginnt die Reichs-Chronik.«

1) *Geschichte des Volkes Israel*. 2 kötet, Berlin 1887—88.

2) Ezek közé tartozik német részről *Kittel* boroszlói professor könyve: *Geschichte der Hebräer*, Gotha 1888.

Nagyon félek, hogy paradoxonnak, tán egyenesen képtelen állításnak fogják hallgatóim jellemezni azon megjegyzésemet: hogy a nagy skeptikus Renan, akinek írói életmunkáját legszivesebben azon törekvéssel szokták azonosnak tekinteni, hogy a dogmatismus, a hagyomány, a feltételezett tanokon épülő bizonyosság alapjait megingassa, a múltnak kapuit döngesse, a biztos meggyőződés fellegvéraiba rést lőjön rés után, addig míg biztos menedéket nyújtó falait egytül egyig végkép lerombolja, hogy — mondom — a leg-erősebb negatiók atyja, a legsivárabb skepticismus újkori képviselője, a bibliai történelem terén a reakciónak szószólója és azok közé sorakozik, kikről az imént mondtam, hogy az új iskola negatív eredménye helyébe ismét *positív történetet* óhajtanak helyezni. Ő maga vallja kritikai irányáról, hogy »bár minden tartózkodás nélkül rationalista, a szövegek kora és valódiságára vonatkozó vitás kérdésekben nem egyszer conservativnek látszik.«¹⁾ Midőn azonban művében reactiót képvisel az Ewald-féle felfogás felé, őt mindazoktól, kik a kritika rombolásainak láttára a historiai positivismus restauratióját írták zászlajukra, különösen pedig ez irány német és angol képviselőitől, a visszaállítás *szempontjai* különböztetik meg.

Ne higyjük, hogy a Saint-Sulpice növendéke lelkületének fellázadásáról van szó a kritika alkalmazása ellen, melynek eredményei voltak vala hajdan merev válaszfalat közötté és a seminarium oktatása közé.²⁾ Semmi esetre nem a hajdani seminarista Renan az, ki a kritika mérséklését követeli; hanem a *művész* Renan, kit munkája szabad alkotásában az iskola pedantismusa korlátol. Mert szempontját a historiai alkotás terén kiválóan *művészinek* nevezhetjük. S csakis így érthetjük meg a tőle végezett

¹⁾ *Souvenirs* 344. lapján: »Dans l'ordre des idées critiques, je cédaí également le moins possible, et c'est ce qui fait que, tout en étant rationaliste sans réserve, j'ai néanmoins plus d'une fois paru un conservateur dans les discussions relatives à l'âge et à l'authenticité des textes.«

²⁾ U. o. 298. lapon: »Mes raisons furent toutes de l'ordre philologique et critique; elles ne furent de l'ordre métaphysique, de l'ordre politique, de l'ordre morale.«

munka azon szembeötlő jelenségét, hogy bár meghajolván a tudományos kritika szerzett jogai előtt, mégsem fogadja el azt a követelést, hogy csakis tagadó eredményei, csakis kételyei, csakis kérdő jelei, csakis az elhordott törmelék helyében támadt hézagok a bizonyosságok, és hogy a rekonstruáló írónak nincsen meg az a joga, hogy a maga lelki erejéből a kételyeket eloszlassa, a tagadásokat tényekkel helyettesítse, a kérdőjeleket eltiüntesse és a törmelék helyébe valóságos palotát emeljen, melynek árnyas oszlopai között biztos kényelemben elmélkedhetik az emberiség múltjáról.

Ez azonban nem a *tudós* munkája, hanem a *művész* munkája; nem az objektív szemlélésnek eredménye, hanem a subjectív felfogásnak műve. Renan módszerét legjobban jellemzi az a vallomása, hogy »az efajta történetekben nem azon fordul meg a kérdés, hogy megtudjuk, tényleg miképpen folytak le a dolgok; hanem inkább az a feladat, hogy képzetet alkossunk azon különféle módrról, melyen történhettek.¹⁾

Nem egyszer helyezi a maga felfogását ellentétbe azon kutatókéval, kik »több képességgel a mikroszkopikus felfedezésekre mint a tágas szemkörök szemléletére« a történet és irodalom nagy tényei iránt nem birnak érzékkel.²⁾ Munkája bevezetésében világosan vallja, hogy a pusztá irodalmi kritikával ő nem elégszik meg, hanem annak módszerét a pszichológiai szemlélettel óhajtja kiegészíteni. Csakhogy erre nézve a »mikroszkopikus« kritika azzal a felelettel fog, még pedig teljes joggal, élni, hogy a történelmi kutatásokban a pszichológiai szemlélet nem arra való, hogy a tényeket a *költői valószínűség* mértékével *rekonstruálja*, hanem arra, hogy a *bebizonyított tények* belső összefüggését *magyarázza*.

¹⁾ »Il ne s'agit pas dans de pareilles histoires, de savoir comment les choses se sont passées; il s'agit de se figurer les diverses manières, dont elles ont pu se passer.« *HPI*. I. köt. bevezetés.

²⁾ *HPI*. II. köt. 217. lap. »C'est pour ne s'être pas bien rendu compte de l'importance de cette première étape littéraire d'Israël, que des critiques, plus habiles aux découvertes du microscope qu'aux larges vues d'horizon n'ont pas eu d'yeux à voir en son grosseur capitale ce fait.«

A legszigorúbb kritikus sem bírná álláspontját élesebben jellemezni, mint azt ő maga teszi Mézières-hez intézett egy levelében. »A hagyomány — úgymond, — magam is elismerem, nem állapít meg abszolút bizonyosságot A hagyományt, sőt a legendát sem kell száműzni a komoly történetírásból. Nékik is van az igazságból egy részük. Ha nem is mutatják, hogyan történtek a dolgok, de legalább azt mutatják, hogyan fogták fel azokat. A legszigorúbb módon különbözteti meg nyelvi kifejezésem azt a mi bizonyos, attól a mi valószínű, meg attól a mi lehetséges. De jogot érzek arra, hogy, annak a mi valószínű vagy lehetséges, megadjam a maga helyét, természetesen azon feltétel alatt, hogy ezzel felszaporítom a »talán«-okat, »úgy gondolom«-okat és még egyéb kétkedő phrázisokat, melyekkel sohasem szabad fukarkodni ily tárgynál. Soha sem teszem azonban azt, hogy egy lényeges körülményt hozzátoldjak a szövegekhez, egy részletet a szokások rajzához vagy egy vonást valamely vidék leírásához. Az egészet a magam módja szerint fogom fel; de nem viszek bele oly elemet, melyet nem találok a tényekben. Az eredetek mindig homályosak; hogy az ember e régi történetek elmállott lapjainak tartalmát sejthesse, ehhez divináció szükséges, melyhez mindig némi személyes elem hozzávegyül. Majd csaknem lehetetlen, biztosan tudni, hogyan történtek a dolgok; a cél, melyet a kritika maga elé tűz az, hogy feltalálja azon módot vagy módokat, melyek szerint történhetek volna. De valóságos ténykörülmények feltevése, melyekre e szöveg semmi alapot nem nyújt, terméktelen és a történetíróhoz nem méltó eljárás volna; ezt sohasem szoktam alkalmazni.«¹⁾

Ez utóbbi korlátozást philologiai lelkiismeretének megnyugtatóására szabja maga elé. A ki azonban bibliai munkáját az egykorú kritikai tudomány eredményeivel hasonlítja össze, nyomban észreveszi, mily kevésbé követelő ő azon adatokkal szemben, melyeket a szövegekből merítve, rajzai

¹⁾ *Feuilles détachées* 212. lap. Construáló irányára nézve tekintetbe jő még nyilatkozata a *Les Apôtres* bevezetésében, a XLIII. lapon.

kiegészítésére használ, mily szívesen ragad meg minden alkalmat, hogy egy-egy apró részletet az általánosítások egész nagy rendszerévé bővítsen.

Bátran elmondhatjuk tehát Renan történelmi előadásáról, hogy inkább *művészi*, mintsem *kritikai* szempontok határozzák. Különösen áll ez az őskorról szóló fejezetekről, melyek munkája első kötetét töltik ki. Ezekben a történelem előtti idők homályát úgy világosítja fel, hogy valóságos eposzt helyez azon hézagok helyébe, melyek itt a történetíró biztos haladását megnehezítik.

»Nem azon fordul meg a kérdés, hogy megtudjuk, tényleg miképpen folytak le a dolgok; hanem inkább az a feladat, hogy képzetet alkossunk azon különféle módokról, melyeken történhetek.« Hát ezen különféle módok közül kiválasztja azt, mely subjectiv művészi felfogásának leginkább megfelel, melyet psychologicce leginkább talál megokoltnak, mely egy epikus költőnek leginkább szolgálhat bevezetésül azon eseményekhez, melyek a történelmileg igazolt korszakok tartalmát alkotják, melyekben úgyszólván praeformálva előállíthatja a jövő képét. Ily szempontokból rakja papírra azon elragadó rajzokat, melyeket a jelenkori beduin viszonyoktól élesztett képzelete Izrael őseinek vándorlásairól alkotott; ily szempontokból teremti meg ragyogó tolla Palesztina meghódításának eposzát; így varázsol lelkünk elé a hősköltemény minden kellékével felruházott történelmi képet azon időről, melyek a nép állami életét megelőzték mindazon időkig, midőn Dáviddal a zsidó nép állami élete szabott határok között kezd mozogni és sorsa egy dynastia sorsával lép szoros kapcsolatba.

A mi a saját történelmi felfogásának s előadásának jellemző elemét képezi, annak szükségét érzi, hogy az ősidők emberének lelkét is kitöltötte légyen.

Még lesz róla szó, hogy a multakról való képzeiteiben mennyire döntő értékkel bírnak reá nézve az *analogiák*. Ezek is egyik forrásul szolgálnak neki akkor, midőn a biztos adatok hiányában a saját erejéből, csupa psychologiai eszközökkel, készül arra, hogy művészileg előállítsa azt, a minek objectiv megalkotására nincsen elég biztos anyagunk.

Leginkább más népek szellemi életének analogiája viszi őt arra, hogy a Szentírás némely apró adatából a régi héberek számára egy nagy *epikus cyclust* követeljen, melynek irodalmi feldolgozásául kell tekintenünk a biblia azon részeit, melyek a népnek Dávid király idejéig viselt harczeitől szólnak.

Ez irodalomtörténeti nézet nem is ujdonat új; nem Renan fejtette ki legelőször. Tulajdonképp csak túlhajtása annak, a mit már a régi iskola is a héberek ősi hagyományaira nézve előadott.

A pentateuchusban ugyanis egyszer történik hivatkozás »*Jahve háboruinak könyvé*«-re (széfer milkhamôth J.); belőle egy vers is idéztetnék, mely Izrael vándorlásaival és harcaival van kapcsolatba hozva. Találkozunk továbbá egy »*Széfer hajjásár*« azaz: »*az igazlelkű könyvé*«-nek említésével. Ebből van véve az izraeliták gibhe^côni győzelmének elbeszélése (Józsua k. 10 : 13), Dávidnak gyászdala Saul és Jónathán halálára (II. Sám. 1 : 18) és a Septuaginta toldása értelmében a Salamon király templomavató elmélkedése (I. Kir. 8 : 53 a LXX. szövegében). E gyér hivatkozásokat már régi idők óta használták fel ősirodalomtörténeti kombinációkra. A »Háboruk könyvé«-t Ewald is arra a következtetésre használta, hogy a pentateuchus forrásai között létezett egy régi énekgyűjtemény, melyben Izrael harcai és győzelmei Mózes és Józsue alatt, úgymint a Szent föld meghódításának részletei voltak verses alakban megörökítve. E históriás énekek képezték volna egyik forrását az ugyanazon korra vonatkozó történeteknek,¹⁾ Renan e gondolatot felkapva a kétes alapon nyugvó »Háboruk könyvét« az »Igazlelkű könyvével« kombinálva, annak eredetét abba az időbe viszi vissza, a melyben még irodalom Izráelben nem létezett, a Kr. e. X. századba vagy tán még ezt is megelőző időkre. A Septuaginta fentemlített toldásának szövege nyomán már régebben is azon nézet kapott lábra, hogy »*az Igazlelkű könyve*« helyesebben βιβλίον τῆς

¹⁾ Ewald *Geschichte des Volkes Israel* I. köt. 100—102. lap.

φδο̄ης, azaz »az *Ének* (jásár helyett *sír*) könyve« légyen.¹⁾ Készen van egy terjedelmes énekgyűjtemény, mely a sivatagban vándorló, majd új hazáját elfoglaló Izrael harczainak és győzelmeinek emlékét tartotta fenn s melynek tartalma az Egyiptomból való kivonulástól kezdve egészen Dávid király idejéig terjed. Ez eredetileg csakis élő szóval nemzedékről nemzedékre átadott énekekből keletkezett volna a IX. században Kr. e. e. háboruk történeti leírása a pentateuchusba kebelezett legrégebb okiratban.

Az irodalomtörténet e kezdő pontján Renan akaratlanul ellentétbe kerül az »*Histoire générale des langues sémitiques*« bevezetésében előadott azon nézetével, hogy a sémielek lelki élete már ősi határozottságánál fogva kizárja az éposz megalkotását. Itt egy nagy terjedelmű héber époszt követel a héber irodalom fejlődése kezdetén. Mintegy érzésvén azon ellenmondást, melybe az őshéber éposz feltételezésével azon lélektani theóriájával kerül, melyet a sémi népek történelmi hatása és művelődési életének sajátosságára nézve felállított és mindennemű czáfolat és kételkedés ellen váltig megvédett, az őshéber epika létezését egy hypothézissel magyarázza, mely, ha elfogadható is volna, még sem szüntetné meg a fennforgó ellenmondást.

Renan ugyanis nagy hatást tulajdonít azon érintkezésnek, melybe a Palesztinát elfoglaló héberek az ország déli részének tengermellékét lakó philiszteusokkal kerültek. Ezen nép honnét vándorolt a héberekével szomszédos lakóhelyeire? e kérdésre *biztos* felelettel bajosan lehetne szolgálni. A philiszteusokat leginkább pelaszg eredetűeknek szokták tekinteni és a Földközi tenger délnyugati partjaira való bevándorlásukat megelőző lakóhelyükül Kréta szigetét szokták feltételezni.²⁾ Nyelvükből pedig sokkal kevesebb maradékkal birunk, semhogy biztosan el lehessen döntení, mily fajhoz tartoztak és szellemi életük mily fokra fejlődött volt, midőn

¹⁾ Cornill, *Einleitung in das Alte Testament*. (1. kiadás, Freiburg i. B. 1891.) 121. lap.

²⁾ Lásd *Kneucker* cikkét a Schenkel-féle *Bibel-Lexikon*-ban s. v. Philistäer, Renan *Histoire générale des langues sémitiques* 53—57. lapjain.

a hébersek velük harczias érintkezésbe jutottak. Renan nagy befolyást tulajdonít nekik a hébersek állami életére és kulturájára. Többek között a héber nyelvben előforduló számos szó, mely a megfelelő fogalom görög kifejezésével hasonló hangzást mutat, a philiszteusok graeco-latin nyelvjárása¹⁾ révén átvett kölcsönszónak tekint. A héber eposz keletkezését is, az igaz, nem minden habozás nélkül, a philiszteusok befolyására szeretné visszavezetni,²⁾ bár egyébütt attól sem idegenkedik, hogy számára a semiták, különösen az arabok költészeti irodalmában keresse az analógiát. »A hódítás éveiben — így szól — sok hősiesség nyilatkozott. Izrael számunkra oly annyira szent néptörzssé vált, hogy csak nehezen bírjuk Jeremiás, Ezdrás, Jézus őseit az Achillesek és Ajaxok, vagy akár az Imru-ul-Kejszek és Antarok³⁾ képében elgondolni. De Izrael is átélte a maga harczias lelkesedésének korszakát. A Kánaán ellen viselt százados harczok számtalan eseményekkel és kalandokkal jártak . . . Ezer történetben, nagyrészt mondaszerű elbeszélésekben ünnepelték Józua cseleit, Káleb vakmerőségét, Jerikó vételeit, Áj felgyújtását. Mindezekből egy valóságos epikus mondakör alakult, melynek hajtásai a szájhagyományban századokon át fenntartották magukat. Minden városnak minden tartománynak megvolt a maga legendája; körülbelül olyan, mint az arabok iszlám-előtti költészete. Az izraelitáknál épúgy, mint a pogány araboknál, az a szokás divott, hogy ünnepélyes vagy egyéb a maga nemében sajátos alkalommal, különösen harczok idején, a nép karénekekkel ünnepelte ez eseményeket; ez énekek többé-kevésbé a későbbi nemzedékek emlékezetébe vésődtek mintegy e harczok és győzelmek emlékére vert érmek helyét pótolták . . . Ez írásban nem őrzött énekek idővel egy gyűjteménynyé alakultak, teljesen hasonlóvá az arab törzsek divánjaihoz.⁴⁾ A X. században Kr. e. ez énekeket össze-

1) *HPI.* I. kötet. 157. lap. 2. jegyzet.

2) *U. o.* II. kötet. 24. lapján.

3) Pogány-arab hősök és költők.

4) Lásd: *A pogány-arabok költészeti hagyománya* 30. lap.

gyűjtötték és apró prózai elbeszélésekkel magyarázták, ami által oly könyv keletkezett, a minő az arabok *Kitáb al-agáni-ja* (Énekek könyve).¹⁾ E könyvet »*Jahve harczaí könyvé*«-nek vagy a »*Jásár könyv*«-nek nevezték.²⁾ E gyűjtemények természetét, az énekek gyűjtésének módját, sőt helyét is apróra magyarázza; ³⁾ sőt azon helyzetben érzi magát, hogy a régiség ez irodalmi munkájának, melyből kézzelfogható pozitív adat nem maradt reánk, szellemét és formáját a görög eposz-szal helyezze párhuzamba és kifejtse azon különbséget, melyet a görög eposz-szal összehasonlítva, a versmérték hiánya a héberek epikus költészetében előidézett. De magát a héber epikus költészet létezését, más értelemben mint a hogy annak reconstruálását nálunk Szász Károly kísértette meg,⁴⁾ bebizonyított ténynek hiszi. »Izraelnek is megvolt tehát, úgy mint Görögországnak, a maga époszi gyűjteménye, az énekek és hősies tettek e primitív könyvében, melynek a későbbi könyvekben még felismerhető darabjai a biblia irodalmi hatását előmozdították. Ugyanazon eszménynek felelven meg, a Biblia és Homéros egymást ki nem szorították. Örökké a költészet világának két sarkpontjául fognak megmaradni.« »Az öntudatlan és személytelen szépség e két nagy kútforrása körülbelül ugyanazon időben, 900 körül Kr. e. nyílt meg az árja és sémi világnak.«⁵⁾

E régi héber epikus cyklus, melyet Renan a legrégebbi forrásnak tekint, melyből a későbbi történetírás merített, midőn az irodalmi élet keletkezése és fejlődése idejében az ősök életéről és vándorlásairól, Palesztina meg-

¹⁾ Megjegyzendő, hogy az időszámításunk tizedik századában keletkezett *Kitáb al-agáni* (szerzője *Abü-l-farads al-Iszfaháni* 962-ben halt meg) a Renantól feltételezett époszi gyűjteménytől teljesen különböző természetű és ennek analogiájaként egyáltalán nem is jöhet tekintetbe.

²⁾ *HPI.* I. köt. 257—259. lapjain.

³⁾ *U. o.* II. köt. 224—239. lapjain.

⁴⁾ Szász Károly. *A világirodalom nagy époszai.* I. köt. 416—469. lapjain.

⁵⁾ *HPI.* II. köt. 234—235. lapjain.

hódításáról, első uralkodói és királyai hőstetteiről kívánt hírt adni az utókornak, például szolgálhat arra nézve, a mit Renan az ókor pszichológiai felfogásának nevez. Lehetőségét ugyan a priori semmi logikai ok ki nem zárja; de másrészt a támogatására szolgáló positiv adatok oly soványak, históriai alapja oly ingatag és gyenge, hogy szigorú módszer mellett egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy az irodalomtörténet kezdeteit reájuk építsük. Erre csakis az által váltak alkalmasakká, hogy a történetíró a források hiányosságát *művészi* felfogásától követelt és belőle merített — s ennél fogva subjectiv — vonásokkal egészítette ki.

Renan történelmi előadásának és alakításának *művészi irány*a azonban ott sem szűnik meg, a hol a források bővebbek és biztosabbak és így a subjectiv elem befolyását inkább teszik nélkülözhetővé.

A szorosabb értelemben históriainak nevezhető korszakok rajzai sem pusztán az objectiv történetíró művei, hanem nagy része van bennük is a művész alkotó, *teremtő* hatalmának. S ez leginkább a közreműködő nagy egyének, akár politikai akár írói egyének, jellemrajzaiban jut érvényre. Bár a rokon népek köréből vagy az egyenlő koru idegen adatokból törekszik kiegészíteni vagy megvilágítani a zsidó forrásoktól kinált anyagot, a könyv figyelmes olvasója csakhamar felismeri a nagy író azon hajlandóságát, hogy a bemutatott kor- és jellemrajzoknak megvilágítására és érthetőbbé tételére felhozott analógiák felállításában ne csak az őskor vagy a keleti világ példáihoz folyamodjék, hanem az európai világ, sőt a legközelebbi jelenkor alakjaival tegye érthetővé a palesztinai nagy események kimagasló mozzanatait.

Történetírói jellemének e sajátossága nem Izrael viszontagságainak megírása alkalmával fogamzott meg lelkében. Már sok idővel azelőtt, hogy a nagy orientalista a jelenkor legnagyobb írói között foglalt helyet, midőn hírnevét csakis az orientalizmus terén nyilvánuló nagy ingeniuma alapította meg, egy száraznál szárazabb ifjúkori értekezésében már félreismerhetlen világossággal tüzi ki módszerének e mozzanatát: a multat a jelenkorból megérteni és megma-

gyarázni. A Sanchoniáthon phoenikiai történetíró munkáiból Eusebiosnál fenmaradt töredékek kritikai méltatásáról szóló, 1857-ben bemutatott akadémiai értekezésében találkozunk ugyanis már e tételével: »... le critique pour se rendre un compte exact du passé, doit surtout étudier ce qui se passe encore sous nos yeux.«¹⁾

De sehol egyébütt, még a modern világgal rokonabb történelmi események előadása alkalmával sem, találkozunk nála e szempont oly kifogyhatatlan alkalmazásával, sehol sem érvényesíti azt oly túlzó készséggel, mint éppen a *Histoire du peuple d'Israël*-ben.

Alig van a tárgyalt korszakoknak egy történelmi helyzete, melynek magyarázatára ne a modern történetből merítené hasonlatait, alig akad kimagasló alakja, akár király, akár hadvezér, akár író, akár költő, kinek típusát ne találná meg a nyugati világ és némi előszeretettel épp Franciaország irodalmában és társadalmában. Ha Salamon király jellemrajza mellett nem is említené világosan a XIV. Lajos nevét, a róla alkotott jellemrajz magában is e nagy uralkodó képmását ismertetné fel velünk; a Hezekiás király udvarát környező szép szellemek köre, kik az irodalmi életnek rakják le alapjait, egy újkori tudós társaság első próbálkozásaira vall; Hoseás próféta: »on ne peut le comparer, qu'à un prédicateur de la Ligue ou à quelque pamphlétaire puritain de Cromwell« (II. köt. 466. lap). Zerúbábel, a Dávid sarjadékát, ki a perzsa király jóvoltából Babyloniából Palesztinába visszatérő zsidók élén állott, a mai török birodalom »*millet bási*«- (nem: pasah)-jaival hasonlítja össze (IV. köt. 5. lap), majd pedig »A zsidó pietisták szemében a VI. század vége felé ugyanaz volt a mi Chambord gróf volt napjaink legitimistái számára« (u. o. 37. lap). Jesaiás »que nous nous figurons« sous les traits d'un Carrel ou d'un Girardin« (II köt. 483. lap), Ezekhiel:

¹⁾ *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'Histoire Phénicienne qui porte le nom de Sanchoniathon* (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres) XXIII. köt. — 1858. — II., 331. lap.

»rapelle Fourier, mais c'est un Fourier, qui décrirait son phalanstère avec la précision d'un architecte ou d'un arpenteur« (III. köt. 406. lap) és mindenekfölött azon mesteri jellemrajzban, melylyel a Kr. e. VII. század nagy prófétáját Jeremiást, a Kr. u. XV. és XVI. század vonásaival appericipiálva, e nagyhatású férfiut kiragadja az ó-kor homályából és közelebb hozza a modern ember tudatával rokonabb történelmi tapasztalatokhoz (III. köt. 153—159. lap). Nemcsak egyes alakokat, hanem a történelem fejlődését előmozdító egész körök, társadalmi osztályok megértésére használja e színezést, és nem egyszer esik meg az írón, hogy a mivel csak hozzáférhetőbbé kívánta tenni az ókor alakjait, a rég letűnt századok elmosódott vonásait, a mivel csak világosabbá és kézzelfoghatóbbá akarta alakítani a homályos korszakok egyéneit és körülményeit a modern szemlélet számára, az író intuítiójában megszűnik segítő, *magyarázó mozzanat* lenni és majd csaknem a jellemrajz *alapvonalává* emelkedik. Mig Jeremiás próféta mintegy dominikánus világjavító jár-kél közöttünk, a kör, melyből kikerült, a héber próféták köre, és különösen annak első nagy képviselője a doktrinár radikalismust hajtogató zsurnalisztát adja. Érdeemes elolvasni azt a helyet, melyben Renan e minden esetre túlzott hasonlatát kifejti. Legjobban értjük meg belőle azon uralkodó hajlamát, hogy rajzaiban az antik és modern vonások szövetkezése által élénkítse jellemzése tárgyát.

»El lehet mondani, — úgymond, — hogy valamely intransigens journalista legelső cikkelyét 800 évvel Kr. e. irták; írta pedig Ámósz (próféta). A radikális írók ez őstől vagy tíz szúránk¹⁾ van, a melyek a legkülönösebb lapok közé tartoznak, a melyeket a távol ókor hagyott reánk. Bizvnyival itt van valamely néptribunnak a legelső szózata, melyet a világ valaha hallott. Az asszyr, egyiptomi, chinai iratok együttvéve csupa hazugság és hizelgés. Lám itt vala-

¹⁾ A próféták beszédeit lépten-nyomon így nevezi, hogy a Muhammed Koránja egyes kinyilatkoztatásainak analogiája által értetetőbbé tegye. (HPI. II. köt. 425. lap.)

hára egy elégületlen, ki bir annyi bátorsággal, hogy fel-emelje szavát és a hivatalos boldogságtól egy bíróhoz felel-bezzen, a ki a gyöngének pártfogója. A bölcs ember — úgymond — hallgat ez időben; mert rossz ez az idő! Ő csak azért beszél, mert egy magasabb hatalom készíti szólásra, Jahve semmit sem cselekszik, hanem megnyilatkoztatja magát szolgálainak, a prófétáknak. Oroszlán ordít, ki ne félne; az ur Jahve beszél, ki ne prófétálná?«.

Mint már néhány fentebb említett példa mutatta, a legmerészebb közvetlenséggel állítja egymás mellé az ókori társadalom embereit meg a modern korok egyéniségeit. Mennyire különbözik e művészi bátorságával a körültekintően fontolgató német írótól, ki, midőn neki bátorodik, hogy az egymástól helyre és időre nézve távol eső férfiak helyzetét összehasonlítva egy füst alatt említse, ily hasonlítást a tartózkodó önmegkorlátolás kifejezéseivel sánczolja körül. »Ha nem értenének félre — hiszen az emberek egészen más fajtájából és köréből valók — Lafayette-el hasonlíthatnók össze az agg Jánost (az evangelistát), a mennyiben amaz is aggastyán korában mint az amerikai nép vendége látta viszont az Egyesült-Államokat, a melyek apró kezdeteiért az ifju oly sokat küzdött.«¹⁾

Mily óvatosság! Mennyivel bátrabban és merészebben cselekedte meg az ily hasonlatokat Renan, ki sohasem érezte szükségét az ilyféle önigazolásoknak, midőn frissiben egy kapásra minden antik jellem mellett az ő képzeletében ott terem egy-egy francia író vagy politikus!

Ő *mindenütt* modern érzésünkkel felérhető életet keres ott, a hol mások csupa hullákat bonczolnak vagy múmiákat elemeznek. S e jellemvonása, a mint a történelem nagy egyéniségeinek művészi alakításában érvényesül, úgy aktuális természetet kölcsönöz azon kutatásainak is, melyekben a régi irodalom emlékeit tárja élénkbe. Nem elégszik meg azzal, hogy a magyarázás tárgyát képező bibliai könyvet csupán csak irodalomtörténeti szempontból vizsgálja, hogy felfedje

¹⁾ Karl Hase, *Kirchengeschichte auf der Grundlage akademischer Vorlesungen* I. kötet (Leipzig 1885.) 188. lapján.

a benne nyilvánuló eszmék rúgóit, rekonstruálja uralkodó áramlatait és ellenáramlatait azon korszaknak, melynek szülöttje a kánonnak épp elemezett része, hogy ellesse legitimosabb gondolatait, érzelmeit, aspirációit a korszak vezérlő elméinek és tanítóinak, hogy e viszonyokból megértse az író, és hogy az íróval felvilágosítsa az őt környező életet: mindezzel nem elégszik meg, pedig a források sokszor eléggé fukarkodnak még *ez* adatok szolgáltatásában is. Renan szemében nem szintelen szobor, vagy bár hússzint mutató, de mozgás nélküli festmény a biblia azon könyve, melyet éppen magyaráz. Legkevésbé sem hajlandó pedig holttestnek tekinteni, melyet a tudományos kritika bonczol, alkotó elemeire szed, hogy rajta okuljon az élet és a pusztulás tényezőire nézve egyaránt. Hiszen a mennyiben bonczoló kritikára adja is magát, azt a tőle magvasan kifejezett elvet vallja, hogy »a kritika oly anatomia, melynek kell, hogy életben hagyja a tárgyat, melyet tanulmányoz« (»La critique est une anatomie, qui doit laisser vivant l'objet qu'elle étudie.«)¹⁾

De ő még tovább megy. Nemcsak életben hagyja; ha kell, a holtak közül is feltámasztja, életre ébreszti.

Az életet keresi a betűk mögött.

Mily plastikus módon hozza szemünk elé pl. Nehemiást, Jeruzsálem falainak felépítőjét (az V. században K. e.); mily kézzelfoghatóvá teszi emberi tulajdonságait, erényeit és hibáit, és mily elevenséggel emeli ki a szerző jellemrajzát ama pár lapnyi emlékiratból, mely az irodalomban tőle reánk maradt, ama zsoltárokból, melyeket — gyakran csak merész hypothézissel²⁾ — ama kor törekvései, ellentétes áramlatai viszhangjának bizonyít! (IV. kötet, 93. és kk. lapjain.) Az igaz, senkivel méltatlanabban tán nem bánt el

¹⁾ *Nouvelles études d'histoire religieuse* p. 143.

²⁾ Nagyon jellemző példa erre nézve, hogy mit következtet a 127. zsoltárból, melyet a Nehémiás törekvéseit ellenző párt nyilatkozatának tart (IV. köt. 77. lap), nevezetesen a zsoltár 3. verséből, az igaz egy »peut-être« (l. a 62. lapon) belétoldásával. Renan munkájából egész füzérét lehetne összeállítani az ily gyenge alapon álló hypothéziseknek.

Renan, mint éppen Nehemiás-sal. Benne csakis a pietistát látja és előbb szánakozó gúnnyal, később tagadhatatlan ellenszenvvel fordul ellene. Nem az ő embere. Elsülyedt kultuszt állít helyre, elrombolt templomot újra felépít. Azt hiszi róla, hogy ő vezette be a történelembe a *bigotizmust*. »Plátó, ki róla soha se hallott semmit, *Eythydémos*-ában az ő arczképét festi, ha ugyan e dialogus Plátótól való. Eythydemos nem pap, hanem laikus rajongó. Nehemiás se pap.« (IV. köt. 133. lap.)

Ez egy példa különösen azt is mutatja, hogy jellemrajzaira mily nagy hatással van az író személyes rokonszenve vagy idegenkedése. De másrészt meg éppen e személyes állásfoglalása a tőle ecsetelt események jelentőségéhez nagyban elősegíti azon eredményt, hogy tolla alatt minden életet, egyéni életet nyer. Valamint a saját könyveiből az utókor olvasói nem csak az író és tudós, hanem az élő és érző Renan fogják majdan reconstruálhatni, úgy ő maga is mint a régi irodalom kritikusa a munkák mögött az írókat, a szerzőket látja és kiválóan ezeket, életük szenvedéseivel, kétkedésükkel, erényekkel s hibáikkal, szenvedélyeikkel; látja őket nem csak írni és beszélni, hanem mozogni is az emberek között.

Mintha az író neki mondaná tollába akaratát, szavait közbe-közbe magyarázó megjegyzésekkel kísérve, melyek nem voltak az írott szövegbe szánva, mintha bizalmát bírná az emberek fölött, mintha csak kísérné utjaiban és mellette volna minden lépten-nyomon. Nem is annyira a *könyv* érdeklő, mint inkább az író *egyéniisége*, inkább az *ember* mint az *írás*.

Ezért az irodalomtörténet bonyolódott problémáin könnyedén surran el Koheleth-jében; keveset hederít arra az egész kritikai apparatusra, melyet két század theologusai izzadtak e talányos könyvre. De a mit tudni akar: *ki* volt a titokzatos szerző, *mi* volt az emberek között? S hogy olvasóinak olyan Koheleth-et fessen, a minőt felérhetnek felfogásukkal: a jelenkor emberének alakjában mutatja elő. Modern helyzeteket előlegez az ókor embereinek, és valamint a Renan Ámosza valamely mozgalmal kor radikális

publiczistájára vall, bölcS Sirakh-ot »l'ancêtre d'un Mendelssohn«-nak jelzi,¹⁾ úgy Koheleth-je mellett nem csak sejteti, de ki is mondja a *Heine Henrik* nevét.

Az őskor és a jelenkor között számára hézag nem létezik. S azon hajlandósága, hogy a régen mult idők körülményeit és embereit a jelen kor szemléltetésével értesse meg, nemcsak az *analogiák* keresésében és felmutatásában nyilvánul. Folyton, a politikai történetben éppen úgy, mint az irodalomtörténetben, hidat alkot a rég letűnt korszakok között és az újabb idők között. Ha egyébbel nem, művészi képzeletével karolja át a távol évezredekét és az újkor jelenségeit, a bennük működő nagy egyéniségeket beléhelyezi az őskor szellemi életébe és felmutatja a pontot, melyen az a lelki erő fogamzott meg, a mely a késő korszakok nagy alkotásainak sejtését hordá méhében. Soha ő előtte bibliai kritikus, midőn a pentateuchusban kimutatott két nagy forrás-okmány, az *elohista* és a *jehovista* okirat jellemzését végezé, fáradságos elemző munkájának sulya alatt nem jutott oly gondolatra, mint a minővel Renan az utóbbinak jellemzését befejezi: »La vouite de la chapelle Sixtine est la seule traduction digne de ces pages sublimes. Michel-Ange est le seul artiste, qui ait su interpréter le jéhoviste; car il est bien son frère selon l'esprit.«²⁾

Ugyanezen szempont magyarázza minden pillanatban nyilvánuló érzékét a *synchronismusok* föltüntetése iránt. Minthogy a *héber* szellemet a és *görög* szellemet a világ erkölcsi és értelmi művelődésére nézve két, egymást kiegészítő nagy tényezőnek tekinti, a héber historia előadása alkalmával folyton résen áll annak megfigyelése miatt, hogy midőn a héber eszmék fejlődése nagy fordulópontjához eljutott, ugyanakkor mivel járul Hellás azon nagy hagyományokhoz, melyek arra hivatvák, hogy a művelt emberiség szellemének egységes kincsét alkossák. A gondolatok egész sorát ébreszti fel lelkében az a véletlen, hogy Jósiás király törvényköny-

¹⁾ *HPI.* IV. köt. 294. lap.

²⁾ *U. o.* II. köt. 360. lap.

vének görög kortársa éppen Solon, »ki az igazságos társadalmat a puszta észre óhajtá alapítani,«¹⁾ és hogy Izrael önálló életének végső korszaka idő szerint a görög szellem legnagyobb fényének kifejtésével esik egybe. Ezdrás és Nehemiás Perikles korszakában élnek, kortársai Herodotosnak, Aeschylosnak, Sokratesnak és Hippokratesnak.²⁾

Egy alkalmat sem mulaszt el, mely módot ad neki arra, hogy a héber műveltség történetéből, melynek előadása képezi feladatát, át ne kacsintson a görögök földjére, melyen oly szívesen időzik szelleme.

VII.

Renan történetirói irányának jellemzése kiinduló pontunktól akaratlanul eltérített.

A héberек történetére vonatkozó nagy munkájáról értekezvén, bővebben kellett megokolnunk azon állításunkat, hogy Renanra e történet megalkotásában *művészi* szempontok gyakorolnak uralkodó befolyást.

Ebből már most az a kérdés következik: útjában állt-e a művész a kritikusnak, és ha igen: mennyiben és mily mértékben állt útjában?

Sokan teljesen igazságtalanul és nem csekély túlzással úgy ítélték Renan bibliai álláspontjáról, hogy az teljes ellentétben van a legújabb kutatások alapján igazaknak bizonyult tudományos eredményekkel. Ez nem igazságos jellemzése azon álláspontnak, melyet szemben a bibliai irodalomtörténet problémáival elfoglal. Renan tényleg elfogadja és történelmi constructiójában alkalmazza, saját szempontjából feldolgozza az új iskola legfontosabb és nem csak az irodalomtörténetre, hanem az *intézmények* fejlődésére nézve is legsarkalatosabb eredményét. Ennek alapján a bibliai törvényhozás és intézmények fejlődésének három

¹⁾ *HPI.* III. köt. 251. lap.

²⁾ *U. o.* IV. köt. 192. lapján.

fokát kell megkülönböztetni, melyeket a pentateuchuson belül a következő, fokozatos fejlődés szerint egymás után keletkezett okiratok képviselnek:

1. az ú. n. Szövetségekönyv,
2. a deuteronomikus törvénykönyv,
3. a babyloni fogság után helyreállított államnak és cultusnak megfelelő (Ezekiel proféta könyvétől megelőzőtt) papi törvénykönyv (Priestercodex).

E fokozatos fejlődést Renan is elismeri és könyvének a törvényhozásról és a társadalmi intézmények alakulásáról szóló szép fejezeteiben e szemlélet következményeit le is vonja. Elismeri főképpen e felfogás sarkalatos tételét: a babiloni korszak nagy hatását a héber irodalom és a társadalmi intézmények fejlődésére. Különösen ezen tétel az, mely az új iskola tanát a régi felfogástól megkülönbözteti. Ez utóbbi szerint a fogság előtt (621) keletkezett deuteronomium volna a bibliai törvényhozás záróköve; a fogságból visszatérő héberek az állami életük nagy catastropháját megelőző törvényhozást restaurálják. Az új iskola felfogása szerint e restauratiót a törvényhozó irodalom egy újabb mozgalma kíséri, mely a papi törvénykönyvben talált definitív kifejezést. Ámde a törvényirodalom ezen fejlődését, a bibliai tudomány új iskolája szerint, a *történeti elbeszélések* megfelelő alakulása kíséri. A pentateuchus történetbeszélő részei a törvényhozás rétegeivel teljesen párhuzamosan alakulnak, a már régebben meglevők a törvényhozásban nyilvánuló újabb felfogások és eszmények szerint idomulnak. A papi törvénykönyv szelleme a történeti elbeszélésekben is érvényesül és a történetírásnak is egy új réteget szolgáltat, mely amannak eszményeit tükrözi.

E párhuzamot Renan történeti előadásának constructiójában nem alkalmazza, nem is ismeri el. Mint láttuk, felfogása szerint egy ős éposz hordja méhében a történetírás csiráit; ebből merítik az írástudók történeti előadásuk anyagát. Csak annyi engedményt tesz a kritikai módszernek, hogy régi módra a történelmi előadás bifurcatióját készségesen elismeri, a mennyiben kétféle történetet élesen

megkülönböztet: az egyiket, melyet az északi állam, és egy másikat, melyet a déli állam literatorai, kiki a maga szempontjából, szerkesztettek meg.¹⁾

Renan szerint egymástól majd csaknem függetlenül fejlődik az irodalom két alkotó része: a *történet* meg a *törvény*.

E pontban tehát lényegesen eltér a modern kritika irodalomtörténeti eredményeitől és részben meghaladott álláspontot képvisel.

Ugy látszik, az új iskola kritikai schemáját sokkal egyszerűbbnek tartja, semhogy a bonyolódott kérdések helyes megoldásának elismerhetné. »A tudomány — így szól egy helyen — e nehéz kérdésekre nézve nem bírhat más igénynyel, mint azzal, hogy a nagy vonásokat mutassa ki. Elnézést kell gyakorolni azon tudósok iránt, kik szemeiket legelőször erőltették e munkában. A herculanumi tekercek megfejtői sem álltak szemközt nehezebb feladattal. Ez elhamvasztott kis darabokon a betűk láthatók voltak ugyan; de a lapok olyannyira voltak egymásba keverve, olyannyira egymásra ragadtak és tapadtak, hogy nem lehetett megkülönböztetni, hogy ehhez vagy amához a laphoz tartozik-e a betű. Ügyes szétbontó művelettel aztán egymástól el lehetett választani azt, a mi azelőtt teljesen egymásba volt bonyolítva. Gyakran szokták a hexateuchus szerkezetére vonatkozó hypothesiseknek szemére vetni, hogy tulságosan bonyodalmasak. De nagyon valószínű, hogy nem elegendően bonyolultak, és hogy a valóságban még számos apró körülmény létezett, melyet már nem vehetünk észre. Az egyszerű hypothesisek majd csaknem mindig hamis hypothesisek. Ha a dolgokat úgy láthatnók, a mint tényleg történtek, azon vennők magunkat észre, hogy sok kérdésben a dolgokat egyszerűbbeknek képzeltük, mint a hogy valósággal voltak.«²⁾

Kritikai állása ennél fogva nem egyöntetű, határozott; azon összhang, mely mindamellet munkáján átvonul, és az

¹⁾ *HPI.* II. kötet 329—361. lapjain.

²⁾ U. o. III. köt. 67. lapján.

olvasóra oly jótékonyan hat, csakis azon subjectiv művészi elemek eredménye, melyekkel Renan kritikai álláspontjának darabosságát és ellenmondásait áthidalja.

Van azonban bizonyos mértékben Renannak, a nagy skeptikusnak is *dogmatismusa*, melynek hiján az ő módszerével teljes historiát meg nem alkothat, dogmatismus, mely nagyrészt saját tudományos multjában talál magyarázatot, és melynek tételeivel a manapság általánosan elfogadott tudományos tanokkal ellentétben áll. A *Histoire du peuple d'Israël* négy vaskos kötetének beható s a mai tudomány eredményével egyfolyton összehasonlító ismertetésére kellene vállalkoznom, hogy ez állításom igazságát részletesen kimutassam. Ez alkalommal, midőn csak nagy vonásokban szólhatok azon helyről, melyet nagynevű kultagunk az orientalis kutatások tágas birodalmában elfoglal, csakis egyes, különösen kimagasló mozzanatokot emelhetek ki e körből.

Renan történelmi könyvében is híve maradt azon régi nézetének, mely a sémi népeket, monotheista, sőt theocraticus ösztönnel ruházza fel: »La race théocratique des Sémites.«¹⁾ (V. ö. fönt a 28. lapon.) A historiai fejlődés magasabb fokai e felfogás szerint mint a fejlődési lánczolat első szemei tűnnek elénk. Itt sem ismeri el azt, hogy a régi hébereknél, úgy mint minden egyéb népnél, a *monotheismus* a vallásfejlődés egy magasabb fokát képviseli, melyet a polytheismus különféle nyilvánulásai megelőztek. Ez alapon konstruálja művének vallástörténeti részét, mely e kiinduló ponton haladva, az összehasonlító vallástudományban mintegy különvélemény foglal helyet. S még szembeötlőbbek ez álláspont következményei, a belőle kifolyó mellékes tételek hatása azon schéma alakulására, melyet a vallásfejlődésre nézve felállít, és történelmi előadásában váltig alkalmaz. Nem hiszem, hogy e tudomány képviselői közt sokan fognak szegődni azon tanához, mely szerint a *Jahve*-tan, a zsidó vallásfejlődés e legmagasabb, legabstractabb tana sülyedést jelezne a Renan szerint sokkal tisztább *Elohismus*

¹⁾ *Histoire générale des langues sémitiques* 4. lap.

mögött, melyben az elfogulatlan szemlélő, a héber monotheismus legegységibb sarjadzását, a kanaanaeus közösségből való legelső kiemelkedését látja, mely universalis monotheismussácsakis a Jahve-ismus tisztult tanai által tökéletesedett.

Aztán mily sok tudást ajándékoz Renan a primitiv nomadismus életviszonyai között történelmi életüknek alig első fokán álló terachitáknak? Már ős időben eljutnak a nagy műveltségű Babyloniába; ott e szelid lelkű nomádok futólagos tartózkodásuk alkalmával elsajátítják a babyloni papok kosmogoniájának, theologiájának főbb gondolatait, azokat a hagyományokat, melyek a biblia mai szerkezete szerint a szentírás legelső fejezeteiben a világteremtésről, a bünbeesésről, vizözönről stb.-ről szóló elbeszéléseket foglalják magukban. Ez elbeszélések alapgondolatai azon ékiratos kosmogoniára és vizözön-történetekre vallanak, melyeket a legutolsó évtizedekben a babyloni emlékek között felfedeztek. A zsidóknak e hagyományok eltanulására kiváló alkalmuk volt a babyloni fogság idején, mely egyébként is szellemi, irodalmi életükre nagy befolyással volt.¹⁾ Munkájuknak ez elbeszélések körül maradandó jelentőséget azon tény kölcsönöz, hogy azokat a tisztult monotheismus szempontjából feldolgozták és ez által új irányt, új életet adtak nekik, nemesebb erkölcsi hatásra tették képessé. Primitiv nomád nép lelkét ily kérdések egyáltalán nem foglalkoztatják. Nincs rá példa a világtörténelemben, hogy a műveltség e kezdetleges pontján a primitiv ember a haladott szellemi életből fejlődő bonyodalmas problémákra óhajtsön feleletet adni. Hogyan képzeljük el egyébként, hogy egyszerű pásztor-emberek Mesopotámiában való véletlen tartózkodásuk alkalmával a babyloni papok bonyolódott theologiáját tanulják el, és e tanulmányuk eredményét, saját teljesen eltérő világnézetük szerint módosítva évezredek vándorlásaikon, harcaikon át szellemi kincsül őrizték, míg végre maguk is

¹⁾ V. ö. *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* 379—387. lapokon (angol fordítás 318—327. lapokon).

a műveltség oly fokára emelkednek, hogy az idegen hagyományokat irodalomba foglalják? ¹⁾

Mig Renan egyrészt teljesen kevesli azt a hatást, melyet a *fogság* a héberek szellemi kincseinek gyarapítására gyakorolt, ²⁾ ámbár nem hozhatnánk fel semmi okot, mely által a Babyloniában való tanulás lehetősége e korszakot tekintve, valótlanszínűnek tünnék fel; ³⁾ addig a legtulzóbb mértékben terheli meg azt, amit ő »*premier bagage apporté de Chaldée*« szempontja alatt szemlél, ⁴⁾ vagy mint »*le vieux fond d'idées babyloniennes, que le peuple portait comme le fond le plus ancien de son bagage traditionnel*« ⁵⁾ a héber őskor szellemi érintkezései eredményének tart.

Nemcsak mondai és kosmogonikus képzeleteket és fogalmakat sajátítottak el már ősidőben a Mesopotámiát útjukba ejtő nomádok, hanem nagy fontosságú institutiokat is (ilyen p. o. a *sabbáth* intézménye) itt tanultak el. Sőt a mi Renan e hypothézise teljes tarthatatlanságát tetézi, még az *Ábrahám* alakját is ez alkalommal kölcsönözték volna a vándorló héberek a babyloniaktól. Ábrahám nem volna egyéb, mint a babyloniak egy mythologikus királyának, (*pater Orchamus* Ovid. *Metamorph.* IV. 212.) átmódosítása; a mire az alkalmat Renan szerint azon tény szolgáltatja, hogy az »Orkham atya« ábrájával a nomádok gyakran találkozhattak a sűrűn előforduló és talismanokul is használt hengeralakú eszközökön. ⁶⁾ Nem hiszem, hogy

¹⁾ HPI. I. köt. 64—81. lap. »*Antique influence babylonienne*« című fejezet.

²⁾ III. köt. 380. lap, 3. jegyzet; 386. és 440. lap.

³⁾ Renan egy egész fejezetet szentel azon befolyásnak, melyet a persa uralom hatása alatt az *iráni* eszmék a zsidóságra gyakorolnak és melyek nagy része még a bibliai kánonban érvényesült. IV. köt. 156—179. lapjain.

⁴⁾ I. köt. 88. lap.

⁵⁾ II. köt. 179., 206., 336. lapjain.

⁶⁾ HPI. I. köt. 76. lap. »*Nous inclinons à croire que cet Orkham est le personnage réel ou fictif qui a fourni le nom et quelques-uns des traits caractéristiques de l'histoire d'Abraham, Cela est d'autant plus admissible que ces mythes d'Orkham étaient le plus souvent représentés sur de petits cylindres, sans grande valeur, qui*

volna rá példa, hogy bármely vad vagy művelt népnek legelső őséről szóló hagyományai ily módon keletkeztek légyen!

Ez éles elméjű tudós iránya és módszere nem egy ponton mutat fel ellenmondásokat, melyeknek magyarázása inkább a biographus feladatai közé tartozik. Mint bibliai kritikus is nem egy talány elé állítja műveinek figyelmes olvasóját. Gyakran azon benyomást kelti fel bennünk, hogy skepticismusa a saját kritikai eredményeit sem kiméli, hogy felmutatott constructioi sokszor csakis azért vannak definitiv tételek alakjában feltüntetve, mert mint művész hézagot nem hagyhat alkotásában. Hisz kezdettől fogva műegész, nem pedig *torso* alakítására szánja el magát. Hitelt adunk Jules Lemaître-nek, ki még Renan életében bibliai előadásaiából a Leviticus szerkesztésére vonatkozó következő mondását őrizte meg a *Revue bleue*-ben: »Oh, szerencsét kívánok azoknak, kik e dolgokról biztosat tudnak. Legjobb, semmit sem állítani, vagy legalább is időről időre nézetet változtatni. Így legalább módunk van arra, hogy legalább egyszer helyes lehetett a nézetünk.« (»Ah, je fais bien mes compliments à ceux qui sont sûrs de ces choses-là! Le mieux est de ne rien affirmer, ou bien de changer d'avis de temps en temps. Comme ça, on a des chances d'avoir été au moins une fois dans le vrai.«¹⁾)

VIII.

Még nem válunk el Renan bibliai dolgozataitól. Egy jellemző sajátosságára nézve kell még figyelmet igényelnünk. Azt láttuk, hogy a *magasabb kritika* kérdéseiben nem óhajtott azoknak utjain járni, kiknek kutatásait a »mikroszkopikus« szóval jellemzi. Annál aprólékosabb érzéket tanúsít a *szövegkritika* részletei iránt és legszivesebben időzik azon körülmények fejtegetése mellett, melyek által a gou-

circulaient entre les mains des nomades comme des talismans et devaient singulièrement faire travailler leur imagination.

¹⁾ *Les contemporains. Études et portraits littéraires* (5-ik kiadás 1886.) I. köt. 200. lapján.

datlan másolók kezeire került szövegek eredeti alakja megromlott vagy megzavarodott. E körülmények és okok tárgyalásával legszívesebben foglalkozik mind könyveiben,¹⁾ mind élő tanításában.

Itt nyilvánul a »szigorú philologia«, melyet a »Collège de France« előadásaitól váltig követel (főnt a 4. lapon). Renan e tekintetben is a régi francia tudomány nagy és dicső hagyományának fejlesztőjéül érezhette magát, ki, bár mindenfelé új utakat tör a tudományos megismerés számára, új ösvényeit mutatja fel a tudományos igazság felismerésének, nem újdont új dolgot mível, nem legelőlről kezdi a tudomány nagy munkáját, hanem a nemzet szellemi élete multjának nyomdokaiba léphet és midőn nagy lépésekkel előrehaladva fejleszti a tudományt, az ősoktól felhalmozott kincset gazdagítja és új szemeket rak az évszázados komoly munka láncolatához. A szövegkritikai módszer dolgában szívesen hivatkozhatott e disciplina multjára Franciaországban. A XVII. század kezdeményezései után (Morinus, Capellus, Vossius) *Houbigant Károly Frigyes* párisi oratóriánus pap (szül. 1686., megh. 1783.) volt az első tudós, ki az ÓT szövegén nagyobb szabású kritikát művelt és ki, a régi másolók gondatlanságát és hiányos értelmiségét tétélezvén fel, arra vállalkozott, hogy a szerinte fogyatékos alakban hagyományozott (ugynevezett: maszoretikus) szöveget részint régi kéziratok variánsai és a kánon régi fordításai-
ban észlelhető eltérések, részint pedig pusztá conjectura alapján javítsa. Legelőször vajmi félénken, egy külföldön megjelent névtelen munkában, egy zsidó, egy protestáns és két sorbonnei doktor között folyó tudós vitatkozás alakjában adta elő a hagyomány elleni aggodalmait.²⁾ E névtelenül kibocsátott kísérletére csakhamar nagy, négykötetes bibliai munkája következett, melyben a biblia őszövegének helyreállítására irányuló törekvése kézzel fogható eredmé-

¹⁾ P. o. *HPI.* IV. köt. 182. lapján és egyébbütt.

²⁾ *Conférences de Metz entre un juif, un protestant et deux docteurs de Sorbonne.* Leyde 1750. V. ö. *Bibliothèque de M. le baron Silvestre de Sacy* I. köt. (Paris 1842.) 112. lapján, 551. sz.

nyét mutatta be. E munka,¹⁾ mely a bibliai szövegkritika legelső nagyobbszabású monumentuma, abban az időben nem maradt ellenmondás nélkül azok részéről, kik régi módra a hagyományozott szöveget kritikai törekvések által meg nem bolygatható alapnak kivánták továbbra is tekinteni.

De még a kritikai iskolának képviselői sem nyugodtak bele a francia theologus gyakorta önkényes módszerébe. Ezek közül csak egynek nyilatkozatát akarom itt fel- említeni. A kortársak közül Németországban különösen *Michaelis* János Dávid, akkoriban nagyhirű göttingeni professor járt elől a bibliai szövegkritika pályáján. Számos önálló munkái, úgy mint 1771-től 1789-ig huszonnégy részben (Frankfurt a. M. Gerhard és Körber kiadásában) meg- jelent folyóiratában (*»Orientalische und exegetische Bibliothek«*) tőle, tanítványaitól és üggyársaitól kiadott tanulmányok honosították meg Németországban a szövegkritika alapos módszerét. Jakobi, Hannoverában élő tudós, már 1755-ben arra akarja buzdítani göttingeni barátját, hogy egy *Societas critica* alapítása által a kritikai törekvéseket saját iskolájá- nak körén túl az egész tudós világ közös munkájává tegye és e célra a francia és olasz tudósokkal is szövetkezzék. E tervről hosszas levelezés folyt a két tudós között. Egy erre vonatkozó levelében *Michaelis* a francziák közreműk- dését gúnyos hangon visszautasítja. »Ez országokban (Fran- czia- és Olaszországban) — ugymond — nem akadunk nagy tudósokra. *Houbigant* oly férfiú, kit mindenekelőtt a nyelv és kritika elemeire is még csak tanítani kellene. A codexe- ket és régi fordításokat alig századrészben használja fel, e helyett azonban conjecturákat koczkáztat, melyek közül még egy felet se helyeselhetek, mivel bennök nyelvtani dolgokra nézve a legnagyobb tudatlanság nyilvánul. S ez az ember akar grammatikai analogiák szerint anomáliákat javítani, midőn arra a megemészthetetlen elvre alapítja kísérleteit, hogy Mózes és Maleákiás, bár évszázadok választják el egy-

¹⁾ *Biblia hebraica cum notis criticis et versione latina ad notas criticas facta*, 4 kötet in fol. (Paris 1753., a biblia héber szö- vegének elhagyásával utánnymot jelent meg belőle 2 quarto-kötetben Frankfurt a. M. 1777.)

mástól, egyféle helyesírást használtak. Arabul és szyrül tud ugyan valamit, de tudásának nem bírja hasznát venni. Még most sem tudja, hogy Schultens valaha a világon létezett, és hogy Celsius a Hierobotanikon-t megírta; ellenben a nyomorult Clericus az ő legujabb tekintélye . . . És ez az ember egész Franciaországban a héber philologia és kritika, vagyis inkább antikritika, legnagyobb embere,

quo nil majus generatur usquam
nec viget quidquam simile aut secundum.«¹⁾

Renan sokkal kedvezőbb véleményt nyilvánít Houbigantról. Elődjének és mesterének tekinti; az ő munkáját kívánja folytatni. Hibáitól és fogyatkozásaitól menten a tőle egyengetett pályán áll — bár nevezetes, hogy nem minden belső küzdelem nélkül — a szöveggkritikusok táborába.

Midőn ez értekezésem azon pontjához érek, ahol Renan érdemeivel a palaeographia terén fogunk megismerkedni, világossá válik számunkra az a jelenség is, hogy egy férfit, kinek az irodalomban leginkább a nagy vonások, a magas szempontok érdeklik, ki előkelő mosolylyal tekint le a hegy ormáról, melyen fészket építé, a vályogvető munkások sürgő-forgó seregére, hogy ugyanő mily aprólékos gonddal valatja a szöveget és mily komoly ránczokba szedi professori homlokát, ha arról van szó, hogy egy alkalmatlan betű helyébe, melyet valamely gondatlan másoló torzított el, az igazit rakja, azt, melyről hiszi, hogy a szerző maga úgy használta. E jellemvonás láttára Renan tudományos módszerének komoly lelkiismeretessége tárul fel előttünk. A ki a bibliai *Prédikátorról* (Kohethe) írt (eredetileg a *Revue des deux mondes*-ban megjelent) elegáns essay-jére nyit, melynek csillogó antithesisekben gyönyörködő tartalma alig sejteti velünk azt az embert, ki a *Collège de France* legkisebb termében krétával kezében grammatikai és palaeo-

¹⁾ *Literarischer Briefwechsel von Joh. David Michaelis* geordnet und herausgegeben von Joh. Gottlieb Buhle (3 kötet, Lipcse 1794—1796.) I. köt. 119. lapján. Ezen nem a nyilvánosságának szánt ítéletnél sokkal kedvezőbben nyilatkozik Houbigant kritikái munkájáról az *Orient. und exeget. Bibliothek* XII. kötete (1777.) 14—16. lapjain.

graphiai tényeket demonstrálva, veti táblára a görbe betűcsoportokat, meglepődve fogja a könyv függelékében szemlélni azt a körülbelül negyvenre rugó conjecturát, melyekkel »*Corrections proposées au texte regu*« czim alatt a Koheleth romlott szövegének megtisztításához kívánt hozzájárulni és melyeknek valószínűségét előzetesen azzal bizonyította, hogy velük türehető fordítást, összefüggést hozott létre. S e szövegkritikai kísérleteiben nem a pillanat ötletei, nem szelletes szeszélyek vezérlik. A szövegkritikában Le Hir tanítványa volt; volt állandó módszere, a melyet alkalmazott, voltak *biztos* szempontjai, melyeken indult s melyeket tudatosan követett. Nem ő fedezte fel e módszert, mert már ő előtte is szívesen alkalmazták, még oly exegeták is, kik a textus receptus irányában különben nagy kimélettel viseltetnek (csak *Luzzato Sámuel Dávidot* említem); de philologiai józanságának világos tanujele, hogy épp ehhez ragaszkodik, és benne találja fel a fegyelmező elemet a conjecturális kritika féktelen és önkényes kicsapongása ellen.

Előrebocsátom, hogy a héber betűknek azon alakját, melyen a héber nyelvet most is írjuk, az ugynevezett *asszír írást* (ketháb assúri) vagy, mint később a cursiv írással való ellentétben¹⁾ nevezték, *négyszögletes* írást (kethábh merubbá²⁾ megelőzte az írás egy régibb alakja, melyet a makkabäus pénzekben látunk, melylyel a szamaritánusok bibliája is írva van, és melyet a régi forrásokban *héber írásnak*, vagy e még nem eléggé világos nevekkel: ketháb *da'acz* vagy k. *Libóná'* neveznek.³⁾ Ez utóbbi ősi ductusból fejlődött ki az ujjab, szögletes írásfaj. Ha már most Renan a romlott szövegen

¹⁾ Lásd Löw Lipót: *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden.* (Lipsee 1870—71.) II. p. 72.

²⁾ E nevet a betűk alakja semmiképpen sem igazolja; csak csekély részükre illik a »*négyszögletes*« elnevezés. Az a véleményem, hogy a kurzívval ellentétben monumentalis és ünnepélyes czélokra használt betűknek ez elnevezése a rómaiakat utánozza »*Quadratae litterae*« volt a rómaiaknál a nagy betűk neve, melyeket feliratokon használtak. Petronius, *Coena Trimalchionis* 29: in pariete quadrata littera scriptum »Cave canem.« Lásd Friedländer jegyzetét e helyhez, Petronius-kiadása 204. lapján.

³⁾ Cornill, *Einleitung in das alte Testament* 283. lapján.

javítani akar, palaeographus létére visszamegy a zsidó írás legrégebb formájára, melyet azok használtak, kik az illető könyvet régi időben másolgatták. Ennek természetéből magyarázza a nem éppen ritkán előforduló íráshibákat. E módszer fejtegetését talán szivesebben hallgatjuk meg Renan saját szavain: »Az összes hibák — ugymond — azokból a zavarokból származnak, melyekre a szögletes írás szolgáltatta az okot. A maszorétikus szövegnek a régi fordításokkal való összehasonlítása azt bizonyítja, hogy ily hibák feltételezése nem a legvégső szükség kritikájának dolga (d'une critique aux abois). Már ily összehasonlítás is megadja az eszközt arra, hogy a héber szöveg számos elváltozását javítsuk. A palaeographia még ennél is hathatósabb kritikai eszközt ad kezünkre. A sémi epigraphia haladása a bibliai exegesist végre ki fogja menteni abból a zsákutczából, melybe szorult. A régi iskola, mely arra vállalkozott, hogy a szöveget úgy magyarázza, amint előttünk van, még akkor is, ha romlását kétségbe nem is lehet vonni, gyermekiesnek fog feltűnni. De azt az iskolát sem ítéljük el kevésbé, amely kénye-kedve szerint kényelmesebb olvasásmódokkal pótol mindent, a mi zavarba ejti. A régi kéziratok híján, melyek összehasonlítása a bibliai kritikára nézve terméketlen vagy pedig teljesen ki van már merítve, egy egyetlen eszköze marad a kritikának arra, hogy a régi könyvek primitív szövegét helyreállítsa, melyek közül némelyik nagyon sokat szenvedett a másolóktól. Ez eszköz abban áll: hogy a szövegeket azon íráson irottaknak kell visszaképzelnünk, a melyeken legelőször megjelentek és a melyeken legelső viszontagságaiknak voltak kitéve. Ily uton valószínű, sok esetben biztos conjecturákat érhetünk el. Ezen módszer, mely a Collège de France-ban tanításom alapját képezi, sok szövegjavításra nyújtott nekem módot, melyeket e kötet végén egy függelékben foglaltam össze, azért, hogy számot adhassunk azon részletes eltérésektől, melyek fordításom és az elfogadott szöveg között fenforognak.«¹⁾

Jellemző mindamellert, hogy a merész gondolkozó mily

¹⁾ *L'Ecclésiaste traduit etc.* 76. lapján.

nehezen határozta el magát a szövegkritika még e módszerének gyakorlására is, mily óvatossággal ragaszkodik az eredeti szöveghez, míg a legvégső kényszer nem sodorja az emendatiok útjára, és míg a megromlott szöveget nem pótolhatja oly javítással, melyet lelkiismeretes biztonsággal ajánlhat. Midőn *Job*-ját írta (1859.) e tekintetben a textus receptus-sal szemben valóságos orthodox állásponton állt.

Még a régi fordítások tanuságát, melyet abban az időben szelítiben használtak már alapul a homályos szövegek megjavítására, sem ismeri el jogosnak. »De hát mit tegyünk — ugymond — midőn mindamellett oly szöveggel állunk szemben, a hol világosan érezzük, hogy valami hiba van, anélkül azonban, hogy a hiba orvoslására bármely eszköz kínálkoznék? Úgy hiszem, az ily helyek száma sokkal nagyobb, semmint rendesen feltételezni szokták; de azt is elismerem, hogy óvakodnunk kell, nehogy e tényből kiindulva, vakmerő javításokat ajánlgassunk. Meglehet, hogy, ha a sémi palaeographia nagyobb haladásokat tesz (és teljes joggal tetemes haladást remélhetünk e téren, szemben azon nagy eredményekkel, melyeket az utolsó években Luynes herczeg és egyéb ügyes régiségkutató munkáikkal elértek), e veszélyes ösvényen is, persze mindig nagy óvatossággal, fogunk járhatni. De ez idő szerint a *maszoretikus* szövegnek törvény erejével kell birnia.«¹⁾

Látjuk, mily elszánt határozottsággal ragaszkodik tanárának, Le Hir-nek álláspontjához, bár sejtí, hogy a sémi palaeographia nagy haladásai a szövegkritikának is csakhamar biztos támasztó alapot fognak nyújtani. S már e sejtésnek kifejezése is teljes programmal ér fel. Nem akar pusztán *ex conjectura* szöveget javítani. Csakis palaeographiai biztos alapon nyul a hagyományhoz. S a palaeographia haladásai erre nemsokára jogot nyújtottak neki. Már láttuk, hogy 1882-ben a Koheleth szövegére mily bőven alkalmazza a szövegkritika e módszerét. És 1886-ban: »Azon nagy haladások — ugymond²⁾ — melyeket az utolsó

¹⁾ *Le livre de Job* X. lapján.

²⁾ *HPI*. I. köt. p. XXIII.

harmincz évben a sémi palaeographia terén felmutatunk — haladások, melyek azon széles terjedelem eredményei, melyet a sémi epigraphia elfoglal — most arra jogosítanak fel, hogy a biblia szövegére biztossággal alkalmazzuk a verbalis kritika azon módszerét, melyet a XVIII. században Houbigant atya indított meg. Az adatok fogyatékosága, melyek még akkor a sémi irások történetére nézve rendelkezésre állottak, utjában állott annak, hogy e tanulmány biztos alapra álljon. A tudomány mai állása szerint a héber philologia jövője e téren keresendő. Régibben bizonyos babonával szemlélték a hagyományos héber szöveget; nem akarták észrevenni, hogy a régi fordítások gyakran jobb szövegnek felelnek meg. Mióta századról századra megállapíthatjuk azt a módot, melylyel a régi héber iratokat másolták, a hibák szembeötlőkké válnak, és szabályokat állíthatunk fel arra nézve, hogyan kelljen rajtuk segíteni. Ezen, a palaeographián alapuló szabályok kifejtése a Collège de Franceban tartott előadásaim legelőkelőbb tárgyát képezi.«

Itt jutottunk el azon ponthoz, melyen a sémi palaeographia terén szerzett érdemeivel foglalkozhatunk.

3.

IX.

Renan tevékenysége a palaeographia terén Phoenikia régi történetének és műveltségének tanulmányozásából indult ki és mint e kiinduló pontjából, melyet Renan mindvégig mint palaeographiai tanulmányainak célját fentartotta, következtetni lehet, a közönséges palaeographia határain túlterjedve, bővebb keretben mozog.

Renan már egyik régiebb tanulmányában (1857.)¹⁾ is

¹⁾ *Mémoire sur l'origine et le caractère véritable de l'Histoire phénicienne qui porte le nom de Sanchoniathon* (Mémoires de l'Institut imp. de la France — Académie des Inscriptions et Belles-Lettres — XXIII. kötet, 1858, II. 241—334. lapjain.

jelét adta nagy érdeklődésének a Phoenikia régi történeteiről fenmaradt hagyományok iránt.

Előrehaladó bibliai tanulmányai révén is mindinkább bővebben kellett kutatásai körébe vonnia a Kanaánt és közvetlen határait lakó népeket.

Ekképpen a phoenikiai buvárkodások, melyek e tanulmányok kiegészítő részét képezik, mindinkább önállóbb vonásokkal domborodnak ki tudományos feladatainak körében, s velük természetszerűen a régi sémii írás fejlődésének disciplinája is.

Habár tehát ifjúkori tanulmányainak fokozatos elmélyedése vezeti őt e tudományok csarnokába, a sémii régiségtan és palaeographia nagy kutatójává mégis azon nevezetes tudományos expeditio avatta, mely Napoleon császár megbízásából 1860-ban a régi Phoenikia földjére vezette őt, és melynek leírása forma és tartalom tekintetében az e nemű munkákban bővelkedő franczia irodalomban is a legelőkelőbbek és becsület tekintve a legértékesebbek között foglal helyet.¹⁾ Ezen expeditio alkalmasint belső kapcsolatban áll Renan egy régibb vágyával és reményével, melyet 1857-ben a Sanchoniathon phoenikiai történetéről irt Mémoirejában²⁾ fejezett ki, hogy tudniillik a régi Phoenikia vallásos központjain, főképpen Byblos helyén ásatásokat rendezzenek azon czélra, hogy ily földalatti kutatások által talán azon stélákat hozhassák napfényre, melyekre a régi phoenikiaiak vallásos irodalma volt vésve, miképpen a Hannon Periplusa Karthagóban ily táblán volt megörökítve. E vérmes remény nem teljesült. De azért Renan phoenikiai expeditioja gazdag volt kultur- és vallástörténeti eredményekben és epigraphiai aratása is a sémii régiségtudomány előbbreviteléhez nagyban hozzájárult. A »Colbert« hajón a Phoenikia partjaira érkezett expeditio éjszak felé indulva, az ókor emlékezetes telepét, azon négy nevezetes ponton tette kutatás tárgyává, melyek a phoenikiai nép vallásos, politikai és művelődési életében a legnagyobb szerepet vitték, és

¹⁾ *Mission de Phénicie*. Páris 1864, 885. lap in 4-o (szöveg) hozzá tartozik 1 kötet in folio, mely a táblákat tartalmazza.

²⁾ 332. lap.

melyeket a phoenikai civilisatio leghiresebb középpontjainak ismeri a történelem. E négy hely: az ókori Aradus (Ruád), Byblos (Dschebeil), Szidon (Szaidá) és Tyros (Szúr). A földalatti kutatások abban az időben még sokkal nagyobb nehézségekkel jártak mint a mi időnkben, midőn az európai tudomány kénye-kedve szerint bolygatja a vidékeket ásóval s kapával.¹⁾ A hatvanas évek elején a török kormány fermanjának hatását még a piac fanatismusa zavarhatta meg és Renan munkájának haladása nem egyszer szenvedett a köznép fanatismusától az európai tudósok ellen, kik felfegyverzett kézzel jöttek megzavarni őseik földjének nyugalmatát. Némelykor egyáltalán nem akart munkás akadni, ki a nép közvéleményének ellentállva, napjában pár piasztert mert volna keresni az európai tudomány szolgálatában. Aradusban megtörtént, hogy egy munkás csak azon föltétellel akart Renan szolgálatába állni, hogy előbb a nép szemeláttára jól megkorbácsolják, ami által azon látszatot ébresztheté, hogy nem a maga akaratából, hanem az európaiak kényszerének engedve vállalkozott e gyűlöletes közreműködésre.

Ily körülmények között ásta fel Renan a fentemlített régi helyek azon területeit, melyeken a régiség emlékeit sejté, a melyek nagy bőséggel kerültek is elő a vezetése alatt eszközölt ásatásokból. Különösen Byblos nagy eredményekkel jutalmazta Renannak szerencsés sejtésektől vezérelt kutatásait. Itt tényleg felfedezte a byblosi cultus középpontját, Baalath és Adonis szentélyét, a Dea Syria byblosi templomát, mely az ókorban libanoni nép zarándoklásainak és vallásos szertartásainak színhelye volt. E nevezetes felfedezés, tudományos hatásai miatt, egymaga is egy külön expeditiot érdemelt volna; hiszen a Renan által felfedezett byblosi templom romjaiból került elő később Jehavmelek byblosi királynak a Baalath istennő tiszteletére készített emlékkő, melynek feliratát mind vallástörténeti, mind nyelvészeti és palaeographiai tekintetben valóságos kincsnek

¹⁾ V. ö. *Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben* (Budapest, 1886.) 50. l.

üdvözült a tudomány. Így tehát Renan felfedezése a phoenikai vallás ismeretének egy új korszakát vezeti be. S még megérhette az ősz tudós, hogy élete vége felé az őskor még erősebb szózatát hallhassa Byblos felől és mindazon phoenikai városok felől, melyeknek régi életét ő oly szívesen varázsolta lelkünk elé. Még értesülhetett *Ribaddá*-ról, szolgájáról »a gebáli Baaláth-nak, ki erőt ad a királynak« és az utolsó nyolczvanas években felfedezett ama levelekről, melyeket e byblosi király harmincznégy századdal a mi időnk előtt az egyiptomi fáraóhoz intézett — az igaz, még nem azon iráson, melyből a magunké is kifejlődött, hanem ékiratú jegyeken, melyek Előázsianak abban az időben diplomatiai irását alkották. Ime, ismét egy új korszak a régi Phoenikia viszonyainak ismeretében.¹⁾

Renan byblosi templomfelfedezése nem állott magában. A nagy szentélyen kívül a föld alatt és a felületen számos régi pogány templom helyét és azok romjait s maradványait sikerült Renannak kimutatni és egyúttal lekapni és megmagyarázni az ott — ugyan nem a hely fontosságának megfelelő számmal — fenmaradt feliratokat. Nevezetes, hogy az a nép, melynek az írást köszönjük, aránylag oly csekély számú írott emléket hagyományozott az utókornak. E feliratok között a legnevezetesebbek azon leletek, melyeket Renan a régi Tyros területén hozott napfényre, azon helyen, melyet a mai lakosság jellemző módon »*Umm al-'avámíd*«, »az oszlopok anyjának« azaz *a sokoszlopúnak* nevez. E feliratok erős fényt derítenek Phoenikia művelődési viszonyaira a Nagy Sándor utódainak uralkodása alatt. S bajosan sorolhatnám fel mindazon *vallástörténeti* tekintetben nagy fontosságú felfedezéseket, melyek Renan ez expedíciójának eredményeit képezik.

Kutatásaiban először érvényesítette az összehasonlító vallástudomány módszerének azon fontos elvét, mely sze-

¹⁾ Ez új phoenikai forrásadatok a *Tell el-'Amárna*-féle lelet egy részét képezik; 1. az *Akadémiai értesítő* III. köt. (1892.) 644—45. lapjait. E felfedezések historiai nagy eredményeire nézve a művelt közönséget most legjobban tájékoztatja az *Edinburgh Review* 1893-iki júliusi számának (365. sz.) első cikke: »*The Tell el Amarna Tablets.*«

rint a vallásos élet modern nyilvánulásainak egyes elszigetelt mozzanataiból a régi pogányság maradékait hámozhatjuk ki.¹⁾ A semitismus terén legelőször Renan »Mission de Phénicie« cz. munkájában tapasztaljuk e módszer alkalmazását nagyobb kapcsolatban. A phoenikiai expeditio legdúsabb gyümölcsét azonban a *műtörténet* terén aratta. Renan előtt nem igen sokat tudtunk a phoenikiai művészet sajátosságairól. Csak most tárult elénk e művészet fokozatos fejlődése a történelem különféle korszakaiban és azon tény, hogy a phoenikiai nép, mely hajóépítőivel az egyiptomiakat segítette ki, melynek építőmestereire és munkásaira mindenféle Palesztinában és itt különösen, a biblia tanúsága szerint, Salamon király nagy építkezései alkalmával is szorultak, a művészet lényegét és formáit tekintve, kezdettől mindvégig semmiféle eredetiséget nem mutat, hanem folyton átveszi a reá ható nagy kulturnépek művészeti formáit.

E receptív készség magyarázza a különféle korszakokból előkerülő formák különféleségét. Phoenikia kezdetben Elő-Ázsia nagy culturnépétől, később Egyiptomtól, majd megint a görögöktől, de még legkésőbbben a rómaiaktól is átkölcsönzi azon művészeti formákat, melyeket templomaiban, melyeket sarkophágjain és egyébütt alkalmaz: eredeti phoenikiai művészet nem mutatható ki azon maradványokon, melyek a régiségből előkerültek. S e maradványok tanulmányozása és korszakokonkinti szemlélete leginkább azon ébresztés által vált lehetségessé, melyet Renan helyszíni tanulmányai e kérdésekre nézve nyújtanak. Ebben áll phoenikiai nagy munkájának egyik nagy érdeme a keleti régiségtudományra nézve. S e tanulmányok tették őt magát is képessé arra, hogy Phoenikia hatását a héberek építészetére kimutatassa, midőn a Salamon alkotásairól szóló bibliai tudósításokat a phoenikiai építészet emlékeivel összehasonlítva, a héber király műveinek alkatát reconstruálta egy gyönyörű tanulmányban, mely történeti munkája legvonzóbb részletei közé tartozik,²⁾ szemeink elé állítván a Salamon király szent és

¹⁾ Lásd felolvasásomat: *Az összehasonlító vallástudomány ethnographiai kapcsolatai*. Ethnographia 1892.

²⁾ *HPI*. II. köt. 138—152. lapján.

profán architektúráját, a mint az a Hiram phoenikiai király művészei és munkásai segítségével előállhatott.

E futólagos jellemzésben csakis általános sejtést keltetek azon nagyon tudományos eredményekről, melyek Renan phoenikiai kutatásának gyümölcsét képezik; csakis nagy vonásokban és vajmi tökéletlenül érinthettem egy vaskos foliáns kötet legkimagaslóbb mozzanatait. De művelt közönségünknek érdeklődését tételezván fel a Mission-ban megvilágított régiség iránt, meg nem állhatom, hogy *Jules Soury* egy tartalmas értekezésére ne utaljak (*«La Phénicie d'après les dernières découvertes archéologiques»*),¹⁾ mely eleven színezésben állítja a művelt olvasó elé Renan expeditiojának legfontosabb mozzanatait, egyuttal számot adva azon viszonyról is, melyben e tanulmányok a régiségtudomány egyéb eredményeihez állanak.

A sémi régiségtudomány története szempontjából nagy nevezetességű phoenikiai utazás még egy másik czélnek is szolgált, melyre nem terjedt ki a császár megbízása. Renan épp ez időtájt készítette elő »Jézus életét«, melyet, midőn megjelent, hű testvére »Henriette tiszta lelkének« ajánlott, tanulmányai áldozatkész őrangyalának, ki őt keleti útjára is elkísérte. E lelkes hölgy 1861. szeptember 24-én egy lázas betegség martalékává lett és »Adonis földjén a szent Byblos közelében nyugszik, a melynek szentelt forrásaiba vegyíték könyeiket az őskor myszteriumainak asszonyai.«²⁾ A Jézus életéhez szolgált tanulmányul a palesztinai utazás, melylyel Renan phoenikiai expeditioját megtoldotta. Bejárta a biblia országát, a Jordán folyamának partjain vándorolt, átengedte lelkét Jeruzsálem közvetlen hatásának, keresztül-kasul járta Galilaeát, hogy ez által élethíven illeszthesse be a magok localis keretébe azon történeteket, melyeket elmondandó volt és felismerhesse, átérezhesse azon természeti tényezőket, melyek hősei jellemének alakulására és kifejlődésére befolyással voltak.³⁾

¹⁾ *Études historiques sur les religions, les arts, la civilisation de l'Asie antérieure et de la Grèce* (Paris 1877.) 87—135. lapjain.

²⁾ Dédicace a »*Vie de Jésus*« elején.

³⁾ E tanulmányainak eredményei közül nem lehetne szebb pél-

Már Jeromos egyházatya, és talán ő legelőször a világirodalomban, ajánlott ily irányú tanulmányt mindazoknak, kik a biblia értelmébe behatolni akarnak.

»Valamint — úgymond Jeromos — a görögök történeteit jobban értik azok, kik Athenae-t látták és Virgilius harmadik könyvét, kik Troasból Leucaté-n és Acroceraunián át Sziciliába és innen visszafelé a Tiberis torkolataig hajóztak: úgy a szent írásba is világosabban pillanthat az, ki Judaeát tulajdon szemével szemlélte és a régi városok emlékeit és a helyeknek akár a régiségből fenmaradt, akár megváltozott neveit felismerte.«¹⁾

Ugyanily szempontok vezérelték Renant is palesztinai kirándulásaiban.

Két czélnak szolgált ilyképpen 1860-iki keleti utazása, melynek eredményei nemcsak azon munkákban vannak megörökítve, melyek ez utazás közvetlen gyümölcseül láttak napvilágot. Legnevezetesebb következménye azon lendület, melynek a *sémi palaeographiai tanulmányok* ez idő óta Európaszerte indultak.

Ennek legelőkelőbb nyilvánulása a *Corpus Inscriptio-num Semiticarum* czímen az Académie des Inscriptions et Belles-lettres-től kiadatott, még mindig folyamatban levő nagy gyűjtemény, mely keletkezését csakis Renan kezdeményezésének, továbbvitelét nagyhatású útmutatásának és közreműködő buzgalmának köszöni. E nagy vállalat által a sémi epigraphia a görög és latin epigraphia egyenjogú testvérévé avatott és a berlini *Corpus Inscriptionum Atticarum* és *C. Inscript. Latinarum* nagyföntosságú gyűjtemények a sémiség köréből hozzájuk fogható párjukat nyerték.

dára reámutatni, mint Damaszkus környéke természetének megragadó leírására azon alkalommal, hogy Pál apostol damaszkusi útját rajzolja és lelki életét magyarázza. *Les Apôtres* 177—179. lapjain.

¹⁾ Hieronymus *Praefet. in libr. Paralipomen.* »Quomodo Graecorum historias magis intelligunt, qui Athenas viderint, et tertium Virgillii librum, qui a Troade per Leucaten et Acroceraunia ad Siciliam et inde ad Ostia Tyberis navigaverint: ita sanctam scripturam lucidius intueri eum, qui Judaeam oculis contemplatus sit et antiquarum urbium memorias, locorumque vel eadem vocabula, vel mutata cognoverit.«

A sémi palaeographia és epigraphia legelső kezdetei a XVII. századba nyulnak vissza, a midőn azon csekély számú emlékek révén, melyek akkor ismeretesek voltak, már egyes archaeologusok a régi phoenikiai írásmódról tudomást szereztek, sőt a görög írást abból származtatták. A XVIII. század elején jelentkeznek azonban e téren a legelső összefüggő kísérletek, melyek körében a század nagy palaeographusának, *Montfaucon*-nak közreműködésével is találkozunk. Azonban csak a XVIII. század közepe felé állt a Maltában és Cyprusban felfedezett phoenikiai feliratos emlékek által annyi anyag a kutatók rendelkezésére, hogy a régi sémi írástan rendszeres kifejtéséhez hozzáfogni lehetett. Ez legelőször történt *Barthélemy János Jakab* francia tudós munkájában: »*Réflexions sur quelques monumens phéniciens et sur les alphabets qui en résultent*« (Paris 1758.) mely az *Académie des Inscriptions Emlékiratai* XXX. kötetében látott napvilágot. Az azóta lefolyt évszázad a sémi palaeographia nagyszerű haladásának nyújtotta folytonos tanújeleit. A régi Phoenikia földjéről és még nagyobb számmal azon helyekről, a hol Európában (Sicilia, Sardinia, Marseille) és Afrikában (különösen Karthago), a vállalkzó kis nép gyarmatai virágoztak, mindinkább nagyobb számmal kerültek elő a fontos emlékek, melyek az írás története különféle fejlődési fokainak adataiként szolgálhattak, és egyszersmind a phoenikiai nép társadalmi és műveltségi viszonyairól adtak hírt. A mi e körből 1837-ig a tudományos kutatásnak kínálkozott, azt a nagy hálai semitista *Gesenius*, az ujbabkori héber philologia megalapítója, egy nagy gyűjteményes munkában azon módszeres tapintattal gyűjtötte és magyarázta, amely a nagynevű uttörő férfiú minden munkáját a tudományos izlés mintájává teszi.¹⁾ A phoenikiai jegyekkel irt összes ismert emlékeknek a reproductio akkori állásának megfelelő bemutatása,

¹⁾ *Scripturae linguaeque Phoeniciae monumenta quotquot supersunt edita et inedita ad autographorum optimorumque exemplorum fidem edidit additisque de scriptura et lingua Phoenicis commentariis illustravit.* Guil. Gesenius (Lips. 1837.) I. köt. 3. lapján.

philologiai magyarázása és földolgozása mellett bevezetésül megalkotta az írástörténet azon rendszerét, mely ez anyagokból akkoriban levonható volt.

E munka alapította meg a *sémi palaeographiát* mint *tudományos disciplinát*; leegelőször nyújtott alapot arra is, hogy e tudomány a magasabb oktatásban¹⁾ is megvethesse lábát.

De abban az időben még nem voltak felfedezve azon emlékek, melyek rövid pár évtizeddel később e tudomány történetében a haladás legfontosabb mozzanatait alkották; nem volt még, — hogy csak a legfontosabbat említsem — a föld mélyéből kiásva a szidóni király, Esmûn'azar koporsója és hires felirata, melynek felfedezése (1855-ben Szidon területén »Apollo barlang«-jában Magárat Ablûn) a phoenikiái ismeretekben nevezetes fordulópontot jelez. S hol voltak még abban az időben a phoenikiain kívüli sémi feliratok, a palmyrai, a sábai (dél-arab) a nabatäus epigraphiának emlékei, melyek századunk közepe óta e folytonosan haladó és gazdagodó tudomány legemlékezetesebb fejezeteit alkotják?

Gesenius korszakos munkáját, mely századunk közepén

¹⁾ *J. D. Michaelis*, már 1762-ben, valószínűleg a Barthélemy munkájának hatása alatt, gondolt a sémi palaeographiának meghonosítására az egyetemeken. A nevezett év május hava 22-ikén ezeket írja Müller sz.-pétervári tudós: »Ich gehe jetzt damit um, eine ganz neue orientalische Disciplin auf der Universität einzuführen, von der man nur die zerstreuten Tafeln gehabt hat, ohne ein Compendium, aus dem ein junger Mensch vermittelt mündlichen Unterrichts lernen könnte, was jetzt der grosse Gelehrte zerstreut in Büchern sucht und unvollkommen erlernt. Phoenicische, samaritanische, jüdische Münzen, die Palmyrenischen und manche phoenicische Denkmäler sind entziffert und erklärt: unser Säculum ist hierin an Entdeckungen reich gewesen. Was man hievon hat, und auch einige erklärte arabische Münzen, suche ich in eine kurze Chrestomathie zu sammeln Über dies Buch wollte ich lesen, und hoffte, dadurch meine Zuhörer so weit zu bringen, dass sie andere Münzen und Denkmäler des Orients leicht lesen und verstehen könnten. Fünfundsiebzig Stunden sollten hinlänglich zu diesem Unterrichte sein.« *Literarischer Briefwechsel von Johann David Michaelis*, II. köt. 524. lap. Az irodalomban, tudtommal, nincsen nyoma annak, hogy Michaelis e szándékát valaha megvalósította légyen.

a sémi palaeographia teljes foglalatját képviseli, csakhamar meghaladja a tudományos anyag rohamos felszaporodása. Bár a palaeographia egyes ágai (p. a palmyrai Vogüé munkájában) gyűjtő munkákban találtak egyesítést, az egész anyag összefoglaló bemutatására és feldolgozására, a mint ez például a latin és görög feliratokra nézve Németországban történt, e téren nem igen gondoltak. A palaeographia terén felmerülő újabb anyagok magyarázása, a régiebbeknek folytonos revideálása nem szűnt meg az orientalis tudomány egyik kiváló tárgyát képezni, mely a szakfolyóiratok és évkönyvek hasábjait tölti be, és melyre nézve különösen a német tudósok elmélyedő kutatásai méhszorgalommal hordták egybe az anyagot. A Gesenius munkája után korunk tudományos színvonalának megfelelő újabb palaeographiai codexet alkotni, ez ugyanazon tudományos társadalom érdeme, melynek kebelében 1758-ban Barthélemy legelőször kísérlette meg a sémi palaeographia rendszerének kifejtését: a *francziáé*. S a francia tudomány szószólója ez ügyben nem csekélyebb ember mint azon férfiú, kinek halhatatlan emléket ez órában ünnepeljük.

A francia akadémia 1867. január 25-diki ülésben, Renan élő szóval egy indítványt terjesztett elő, mely nemcsak e tudós orientalista nagy conceptiojáról tesz tanúságot hanem a sémi palaeographia történetében korszakos mozzanatot jelez. Kijelenti, hogy elérkezettnek látja az időt arra, hogy a sémi epigraphiának összes szétszórt anyagát a lehető leghivebb másolatokban egy nagy tárházban összegyűjtsék és egységes szempont alatt a tudomány közkinccseként hozzáférhetővé tegyék, a magyarázat fejlődéstörténetét visszatüköröző jegyzetekkel kísérik és az ellenmondó magyarázatok megvitatása eredményeül a philologiai és palaeographiai szempontból legvalóbbszínűnek mutakozó magyarázatot kellő apparátussal megvilágítsák. E munka négy nagy csoportban volna hivatva mindazon anyagot magában foglalni, melyet másfél évszázad munkája a sémiség négy nagy ágának: az aramaeus, a kánaáni, a phönikiai, végre az arab, beleértve a szabäus nép régiségének emlékeiből megmentett. Kifejté egyuttal, hogy különösen a francia

nemzetet és a francia akadémiát tartja hivatottnak arra, hogy a keleti régiségtudomány e nagy segédeszközét megteremtse.

A Renantól előadott indítvány bizottsági tárgyalás alapján csakhamar elnyerte az akadémia helyeslését és megindulhatott a »*Commission du Corpus*«, a munkatársak karának szervezése, melynek tagjai az eszme megteremtőjének és a végrehajtásban is a leghivatottabb közreműködő erőnek, Renannak vezetése alatt, hozzáfogtak az előmunkálatokhoz, melyeknek első kész gyűmölése az ő szerkesztése alatt 1881-ben jelent meg: a »*Corpus inscriptionum semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum humaniorum conditum atque digestum*« első phoenikiai fasciculusa. Ezt csakhamar a többi sectioknak is megkezdése és sikeres folytatása követte.

A szövegeket a technikai sokszorosítás útján elérhető legnagyobb hűség tünteti ki, a feliratok fordítását követő magyarázó jegyzeteket és excursusokat a lehető legjózanabb kritikai és exegetikai elvek vezérlik. S ez különösen a phoenikiai részről áll. A ki ismeri azon módszertelen eljárást, mely az ötvenes években a phoenikiai epigraphia terén uralkodott, olyannyira, hogy a magyarázók éleselműsége sokszor a legfinomabb gondolatokat olvasta ki ott, hol pusztá tulajdonneveknél egyéb nem volt található, az kellően fogja méltathatni azon alapelvek üdvösségét, melyeket Renan mintegy a maga és munkatársainak fegyelmezésére a nagy munka küszöbén kitűzött. Philologiai elveit alig ismertethetném jobban, mintha ide iktatom a Corpus bevezetésében (XII. l.) olvasható methódikai gyöngymondatok közül az egyiket, mely fölé bátran irhatnók e czimyszót: »*Renan mint philologus.*«

»Nova aetas — úgymond — ab integro his studiis nata nobis videtur, et maturitatis, ni fallimur, signum est, quaedam in conjiciendo sobrietas, hariolatione exclusa« . . . és tovább: »*Apage ergo monstra illa, portentosas dico interpretationes, quae mira atque inaudita trahebant, ut scriptores harum inscriptionum tribus Anticyris capita insanabilia habuisse viderentur. Hic nihil invenies, quod non simplex, quod non obvium, quod non epigraphices graecae et latinae legibus consentaneum sit.*«¹⁾

¹⁾ V. ö. Maurice Vernes cikkét Renanról a *Revue inter-*

Könnyen érthető, hogy a »Corpus« különböző szakaszain, a munkatársak képességének s avatottságának mértéke szerint a bevezetőleg hirdetett vezérelvek nem egyenletesen érvényesülnek. Legtökéletesebb lesz valószínűleg a phoenikiai és héber rész. Sok kifogást tettek külföldi szakértők a sábai sectio eddigi füzeteiben található magyarázó jegyzetek ellen.

S már e tény is, hogy soha a sémi epigraphia kérdései oly sürűen vitatás és eszmecsere tárgyát nem képezték, nem legcsekélyebb hatása a Corpus kiadása kapcsán támadt tudományos mozgalomnak.

Mig a régóta ismert, egyébűtt már kiadott és mindenféle magyarázási kísérleten már untig keresztülment s ennél fogva a végső szóra megérett feliratok egyszerűen a Corpus-ba bekebelezhetők, addig a gyűjtemény számára megszerzett, eddig teljesen ismeretlen, mert csak legújabbkori utazások alkalmával megkerített feliratokat vagy feliratsoportokat a dolgozótársak gyakran a keleti tudományokat szolgáló francia folyóiratban, a *Journal asiatique*-ban szokták külön értekezésekben legelső magyarázatnak alávetni, hogy ily módon netalán eltérő vélemények alkalmat találjanak a nyilatkozásra és a Corpus-ban közlendő definitív értelmezés annál biztosabb alapon álljon.

A Renantól teremtett vállalat ilyképpen sok oldalról szolgált ébresztőül, gyűjtőpontul a sémi palaeographia terén és így közvetve nagybecsű szolgálatot nyújt az ókor történelmének. Mert hiszen ennek javára gyűlnek egybe a *Corpus*-ban a legfontosabb s leghitelesebb okiratok és alapos philológiai feldolgozásuk által ott érnek meg arra, hogy a történettudomány tétovázás nélkül fordíthassa a maga céljaira, az emberiség ős multjának felderítésére, a fölötté elterülő homályosság eloszlatására.

A *Corpus* keletkezését joggal ünnepli az orientalis tudomány mint a leghatalmasabb lépést, melyet Gesenius óta a sémi régiségtudomány terén tettek, Renant, a vállalat

nationale de l'enseignement XII. kötete (1892.) novemberi füzetének 387—395. lapjain.

megindítóját, szervező lelkét és legbuzgóbb munkását, mint azt a férfiút, kinek nevével a tudomány e haladása egybekapcsolva van. »Az Ön neve — így szólítja meg őt *Berger Philippe*,¹⁾ most utódja a *Collège* tanszékén — az írás történetéről szóló munkájában, melyet mesterének ajánlott, »az Ön neve legelső sorában tündököl azon tudósoknak, kik az írás fejlődő alakulásait a különféle népeknél tanulmányozták és azok törvényeit megállapították. A phoenikiai epigraphia, az írás történetének e csomópontja, különös hálára van kötelezve Önnek. Onnek köszöni azt a biztosságot, mely által tudományá vált, ugyanazon czímen mint a görög és latin epigraphia.«

S e ponthoz elérkezve, még a saját tudományos viszonyaink szempontjából sem volna minden tanulság nélkül elmélkednünk e rendkívüli jelenségről: hogy az az ember, ki lelkének merész szárnyalásával a gondolkodás legfelségesebb köreiben mozgott, kinek tolláról egész Európa mohón leste amaz ékes hirmondást, melyet a szellemi világ beláthatatlan magaslatairól hozott kortársainak, legjobban a phoenikiai *betű* mellett érezte magát, legboldogabbnak, midőn fáradságos palaeographiai tanulmányai során egy új szót fedezhetett fel, a *nyelv* egy ismeretlen *szerkezetét* firkészhetette ki.

Valóban, azon becsülés s méltánylás, melyben Renan a keleti régiség nagy problémáit és részletes apróságait részesíté, azon lelkiismeretesség, melylyel ő maga ezek tanulmányára adta magát, azon lelkesedés, melylyel az irodalomban és a tanszéken reá buzdított, azon súly, melyet hazájának műveltsége szempontjából reájuk helyezett, fenszóval hangozó tanúbizonyosság a tudomány e csoportjának nagy hivatása mellett, de egyszersmind intő szózat is, hogy a tudomány nagy rendszerében *mi* is megadjuk neki az őt megillető helyet.

¹⁾ *Histoire de l'écriture dans l'antiquité* (Paris 1891.).